

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÉS A KORABELI KRITIKA

Az *ember tragédiája* genezisééről nincsenek pontos adataink. Bérczy Károly Madáchról szóló és a Kisfaludy Társaságban tartott emlékbeszédében a mű „embrióját” a Szontágh Pálhoz 1857. február 7-én intézett erősen pesszimisztikus levélhez a „nyilván később írt” megjegyzésben látja: „Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Mért nem tartám meg magamnak? Eh mit! E mérég igazság, ha tragédia is, s az emberi természet sohasem tagadta meg magát, s Ádám a teremtés óta folyvást más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig gyarló féreg marad a még gyarlóbb Éva oldalán.” A Szontághhoz írt verses levél megvan az OSZK Levelestárában, de nincs rajta Madáchnak ez az idézett megjegyzése; amelyiken rajta van vagy volt, az vagy elveszett, vagy lappang. Bérczy „nyilván később írt”-nak tartja Madáchnak fenti feljegyzését, de nem sokkal későbbre, mert a továbbiakban azt írja a *Tragédiára* vonatkozólag: „1857 és 1858 szorgalmas és önmagából új lelkesedést merítő munka közt folyt le.”¹ Bérczynek ez utóbbi megállapítását Jeszenszky Danó hitelt érdemlő megemlékezése erősíti meg, aki szerint Madách Imre 1858 táján egy baráti körben azt a vitakérdést vetette fel: lehetséges-e az emberiség történetét egy drámai műben összefoglalni. A jelenlevők válasza negatív volt: az emberiség történetét sokféle hősnek kellene illusztrálnia, s az emberiség története nem ért véget, viszont a drámai mű egysége megköveteli, hogy benne egy főhős legyen, s a drámának be kell fejeződnie. Madách e válaszokon mélyen elgondolkodott.² Balogh Károly szerint a költőnek szokása volt az egyes műveire vonatkozó gondolatait a megírás előtt apró cédulákon rögzíteni, és a mű elkészülte után e cédulákat megsemmisíteni.³ Mindezt negatív tapasztalat is igazolja: ugyanis Madáchnak egyetlen *elkészült* színdarabjáról sem maradtak fenn ilyen cédulák (a korai *Commodus*t kivéve), viszont a töredékben maradtakból igen. Ezeket a feljegyzéseket a Halász Gábor-féle kiadás „Színpad” gyűjtőnév alatt közli.⁴ Ezeket Madách általában először a „Jellemeket”, azaz a drámában majdan szereplő alakokat rögzítette, majd szétszórtan a műben felhasználandó egyes gondolatokat. Így a *Commodus*ban és a

¹BÉRCZY Károly emlékbeszéde Gyulai Pál Madách-kiadásának 1880. évi első kötetében. XXXI—XXXII. 1.

²JESZENSZKY Danó visszaemlékezése. VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 151. — KERÉNYI Ferenc, *Írtam egy költeményt...* Bp. 1983. 50. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 338–339.

³BALOGH Károly, *Madách az ember, a költő*. Bp. 1934. 162. — Kerényi is idézi: I. m. 54. Kerényi általában részletesen szól a költő munkamódszeréről, megállapításait részben megerősíteni, részben kiegészíteni kívántam. KERÉNYI, i. m. 52–53.

⁴HALÁSZ Gábor, *Madách Imre Összes Művei*. Bp. 1942. (A továbbiakban: MÖM) II. 713–742.

töredékekben (*Sámson, Jó név s erény, Verbőczy, Brutusok, Atilla fiai, András és Borics*). A *Verbőczy* és a *Tündérialom* töredékek esetében az egyes felvonások, jelenetek tartalmát is felvázolta. Így feltehető, hogy ilyen előzményei lehettek *Az ember tragédiájának* is.

A *Tragédiáról* egyébként fennmaradt egy szereplőlista és egy színekre tagolt vázlat is, amelyre — Kerényi Ferenc indokolt megállapítása szerint — Madách utólag írta rá a megírás kezdetének és befejezésének dátumát, valamint az egyes színek sorszámaikat is, továbbá néhány, a *Tragédiában* később felhasznált gondolatot is. Ezt a szereplőlistát tehát a költő a megírás alatt folyamatosan használhatta.⁵ Ez a lista, ezek szerint, megelőzhette a tényleges formába öntés kezdetének dátumát: 1859. február 17-ét, és szerepelhetett a mű befejezéséig, azaz 1860. március 26-ig is. Mindebből az következtethető, hogy Bérczynek igaza lehet: a mű két főszereplője: Ádám és Éva, valamint a cselekmény lényege, az emberiség történetének egy műben való összefoglalása már 1857-ben benne lehetett a költő tudatában, s az érlelődés folyamata az 1857-es és az 1858-as években történhetett, mígnem a költő 1859. február 17-én a kidolgozáshoz fogott.

Az 1860 márciusa végén befejezett művéről szólt is környezetének, de eleinte nem találkozott érdeklődéssel, csak ez év tavaszán legmegértőbb barátjának, Szontágh Pálnak olvasta fel,⁶ aki néhány módosítást javasolt, melyeket Madách elfogadott. Szontágh azt tanácsolta, hogy művét Arany Jánosnak juttassa el, de erre csak 1861 tavaszán került sor, amikor Madách mint nógrádi képviselő a Pesten megnyíló országgyűlésre utazott. Így hát a *Tragédia* kéziratát egy évig hevertette, miközben maga is javíthatott rajta. Erről Arany 1861. november 2-án írt levele is tanúskodik, mely szerint írásait „esztendeig” hevertetni szokta, s csak azután adta oda bírálatra *Az ember tragédiáját*, miután az „a próbaévet kiállta”. A mű kézírata tehát 1861 tavaszán jutott el Arany Jánoshoz, aki elkezdte olvasni, de hamar elkedvetlenedett, mert *Faust* utánezatot vélte látni benne, s néhány kifejezés is visszariasztotta. Így azután a műnek ez az egyetlen kézírata hónapokig hevert nála, mígnem Madách képviselőtársa, Jámbor Pál által megsürgette Aranyt. Ő azután valószínűleg 1861 augusztusában végig is olvasta a drámát, mert e hó végén már nagy elismeréssel nyilatkozott róla Tompa Mihályhoz írt levelében, csak stiláris és verstani hibákat látott benne.⁷ Majd 1861. szeptember 12-én Madáchnak is írt, lelkesen üdvözölte művét, egyúttal bizonyos, inkább a külső formára vonatkozó javításokra is vállalkozott. Madách örömmel fogadta Arany segítségét, de első, Aranyhoz írt válaszelevele hiányzik vagy lappang, de hogy elfogadta Arany tanácsait, azt későbbi levelezésük világosan igazolja.⁸

Az ember tragédiája első négy színét azután Arany János október 31-én a Kisfaludy Társaságban felolvasta, és ott a mű nagy sikert ért el. Eötvös, Csengery, Toldy lelkesen

⁵KERÉNYI, i. m. 52–58. Némileg hasonlóan járt el Madách a *Mózes* dráma esetében is, mint erre Kerényi is utal.

⁶Madách levele Nagy Ivánnak 1861. nov. 2. MÖM II. 929.

⁷Arany levele Tompához 1861. aug. 25. *Arany János iratai és levelezése író barátjaival*. Bp. 1889. IV. 210. „Poesisről szólván: valahára felfedeztem egy igazi talentumot... Faust-féle drámai kompozíció, de teljesen a maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni.”

⁸MÖM II. 1001. 864–868. Az első Madách-válasz lappangásáról: STAUD Géza, *Madách Imre Összes Leveli*. II. 86.

üdvözölték.⁹ Már kezdték a drámai költeményt Milton *Az elveszett paradicsomához* és Goethe *Faustjához* hasonlítani. Közben Arany és Madách levelezése és Arany javító munkája folyamán kialakult az első kiadás szövege. A nagy érdeklődéssel várt drámai költemény 1862. január 12-én hagyta el a sajtót, Arany János nyomdai gondozásában.¹⁰ A megjelent mű azonban hamarosan csalódást okozott a várakozó írói körökben.¹¹

Arany János már a megjelenést követő napon, január 13-án elküldte a *Tragédiát* Szász Károlynak a Szépirodalmi Figyelőben való ismertetés céljából, azzal a megjegyzéssel, hogy a mű hibáját ő és Gyulai abban látják, hogy költője „erősebben *gondol*, mint *képzeli*. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés.” De ezt is hozzáteszi, „hogy ily példák most, mint valaha, szükségesek, midőn költészetünkben kiveszni készül a gondolat”.¹² Mint látni fogjuk, Szász Arany ezen intéséhez igazodva írta meg kritikáját. Mindamellett — mint ez Aranynek Madáchhoz február 13-án írt leveléből kitűnik —, Arany éppen nem volt megelégedve Szász értékelésével: „különösen a felfogást hiányosnak tartom” — írja.¹³

Ugyancsak 1862 januárjában Arany biztatja Madáchot, hogy „a kritika, ha nem is feltétlen magasztalással, de mégis *szépen* fog írni” Madách művéről, s hozzáteszi, hogy Gyulai Pál is ígéri, hogy ismertetni fogja a Budapesti Szemlében, s ez utóbbit még február 13-i levelében is megismételi.¹⁴ Pedig Gyulai már ekkor habozhatott, mert március 7-én így ír Csengerynek: „Oly példátlan lelkesedés közepette az én bírálatomat felségsértésnek fogják tekinteni. Pedig az egész oda fog kimenni: *Az ember tragédiája* nem állja ki a versenyt sem *az Elveszett Paradicsommal*, sem a *Fausttal*, nem remekmű. Kompozíciója csak eszmében látszik nagyszerűnek de valóban költőileg kivitetlen... Hazai szempontból méltányolni fogom a szokatlan és merész törekvést s mindazt ami a mű egészében, részleteiben valóban szép, méltányolni fogom a kitűnő tehetségű költőt, ki óriási küzdelemre kelt, s ha nem győzött is, de a küzdelemben oly erőt fejt ki, mely részvétünket és tapsainkat érdemli.”¹⁵ Gyulai ezután nem is írta meg az ígért bírálatot, sőt 1880-as Madách-kiadásának előszavában sem elemzi *Az ember tragédiáját*.

Közben a Kisfaludy Társaságban február 6-án elhangzott Greguss Ágosttól — a titoknoki jelentésbe beleszöve — a *Tragédia* első nyilvános bírálata, mely utal ugyan a mű lelkes fogadtatására a közönség részéről, de inkább a kételyeket hangsúlyozza. A művet — mint írja — már Milton és Goethe remekével kezdik „összeméregetni”, de ő — a mű

⁹ Arany levele Madáchhoz 1861. nov. 5. MÖM 1014. Nagy Iván levele Madáchhoz 1861. nov. MÖM II. 1111. A később kiábrándult Csengery 1861. nov. 2-án még ezt írja Erdélyi Jánosnak: „Az ember tragédiája byroni kompozíció Shakespeare-ileg kivéve. Roppant erő az egészben és a részletekben egyaránt, csak a verselés gyenge. Ezen igazgat Arany, ahol lehet.” A kezdeti lelkesedésben szerepet játszhatott az is, hogy a negyedik szíjn végén Ádám-Pharao a „szabad állam” eszméjét választja. Az októberi diploma utáni várakozásnak igen megfelelt a „szabad állam” eszméjének hirdetése. Csengery Levele: Erdélyi János Levelezése II. 282.

¹⁰ L. erről: RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 267–268.

¹¹ Erről részletesen ír NÉMETH G. Béla, *Arany János Összes Művei* XI. kötetének jegyzetében. Bp. 1968. 774–777.

¹² Arany levele Szász Károlyhoz 1862. jan. 13. *Arany János iratai és levelezése író barátaival*. Bp. 1889. IV. k. 352.

¹³ MÖM II. 1018.

¹⁴ MÖM II. 1018.

¹⁵ Gyulai Csengerynek 1862. március 7. *Gyulai Pál Levelezése*. 1843-tól 1867-ig. Bp. 1861. 466–467.

bizonyos értékeinek elismerése mellett — annak objektívebb elemzését igényli. Szerinte „eszméjét az ember meghasonlása képezi, ki a legfőbb jó után törekszik, de a legföbbitől független akar lenni”, „...minden új társadalmi körbe mint optimista lép be, s mindenikből mint pesszimista távozik...” Szerinte „a bemutatott képek” hamisak, „mert nem egyetemes történelmi, hanem egyéni lélektani következmény szerint váltogatják egymást”. Véggkövetkeztetése: „A korlátozott ember számára nincs önállóság; vagy az Istentől vagy Lucifertől kell függenie...” Az embernek „Isten gondviselése alá kell bocsátkozni”, de — nem véve figyelembe a tizenötödik színt — Greguss szerint ezt a *Tragédia* inkább negatív vonásaival igazolja.¹⁶

Ezek után Arany János — noha Madáchhoz február 13-án írt levelében mentegetőzött, hogy elfoglaltságai miatt nem vállalhatja a *Tragédia* ismertetését — mégis részánta magát, hogy a műről vallott felfogását nyilvánosan is kifejtse. Hiszen már 1861. szeptember 12-én azt írta Madáchnak, hogy „Az *Ember tragédiája* úgy conceptioban, mint compositioban igen jeles mű.” Ezt a véleményét azután részletesebben a Kisfaludy Társaságban 1862. március 27-én elő is adta, Madách Imrének a Társaság tagjai közé való beiktatása alkalmával. Fejtegetésében nem vonja kétségbe, hogy „világirodalmi nagyságok mellett netalán érezzük, látjuk is fogatkozásait” a műnek, de azt magyar viszonylatban kiemelkedő értéknek tartja, s azt a pesszimizmus vádjától megvédve, a mű egészét (tehát a tizenötödik színt is) figyelembe véve fejti ki nézetét *Az ember tragédiája* alapeszméjéről: „kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa meg jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbe ejteni s benne ily módon egész ivadékát is előlni? Úgy, de mondják, a sötét álmoképek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel. Ezt tagadom én. Minden tárgyi hűség mellett, mellyel az egyes korokat feltünteti a szerző, látszik, hogy Lucifer célja szerint a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pesszimizmusa, a szerkezetből foly így. Téved tehát ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakaszainak s általuk az egésznek hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körben forgás vagy alább szállás, míg minden a nihilizmusba súlyed. Ki egyszerű egészváltásban tekinti a kompozíciót, az tisztában lehet a költő céljával: Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani, az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét: ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről.”¹⁷

Jegyezzük meg, hogy Arany nem vonja kétségbe, hogy az egyes színek történelmi tényeken alapulnak, és igaza van abban, hogy Lucifer ezeket a korokat egyoldalúan negatív oldalukról mutatja be. Hiszen Athénben nemcsak demagógok voltak, hanem művészek, költők, filozófusok is, Rómáról Madáchnak is jobb véleménye volt: költeményeiben lelkesen emlegeti a Gracchusok, Brutus és Cato nagyságát,¹⁸ a középkorban nemcsak olyan barátok voltak, akik eretnekeket égettek, de olyanok is, akik kódexeket másoltak, betegetek

¹⁶Greguss Ágost bírálat a Szépirodalmi Figyelőben jelent meg 1862. 16. sz. 393. Újra leközli NÉMETH G. Béla, *Arany János Összes Művei* XI. k. 775–776.

¹⁷ARANY János, *Egy üdvözlő szó*. Először a Szépirodalmi Figyelőben. 1862. 24. sz. Új kiadása: NÉMETH G. Béla, *Arany János Összes Művei*. XI. k. 369–371.

¹⁸*Az Éjjeli gondolatokban és a Halál költészetében*.

gyógyítottak, a népet kertészkedésre tanították, a reneszánszban nemcsak babonás, horoszkópokat csináltató és alkimista fejedelmek voltak, hanem olyanok is, akik a tudományt és a művészetet pártfogolták. Túlzás Aranynál az, hogy Lucifer az egész emberi nemet meg akarja semmisíteni. Igaz: Ádám öngyilkossága nincs ellenére. Az Úr-jelenetben Ádám megdermedése, látszólagos halála alkalmával Lucifer így kiált fel: „Győzött hát a vén hazugság!” A tizenötödik színben nem akadályozza Ádám öngyilkossági szándékát (esetleg sugalmazza is), csak egy, Ádám számára érthetetlen tételt mond: „Nem minden perc vég s kezdet is.” Ő ugyanis tudja már, amit Ádám csak Éva vallomása után tud meg, hogy ti. Éva gyermeket vár. Az emberi nem kiirtása nem célja: ő az emberben akarja folytatni harcát az Úr ellen.

Hogyan reagált Madách Arany értékelésére, nincs rá adatunk. Az írók nem, vagy nem egészen értettek vele egyet. Csengery április 4-i levelében ilyeneket ír Gyulainak: „Arany azt vitatja, ...csak az ördög láttatja kétségbeejtő színben a világot. De hát az eszkimó kunyhó! Ily vég után nagyon nyomorú végül a vigasz.”¹⁹ Zilahy Károly 1862 nyarán szkeptikusan fogadja Arany értelmezését: „A fölfogást illetőleg — hát hiszen megnyugszom Arany János értelmezésében, ki szerint a mű nem szerző, hanem Lucifer szemüvegén van szcenírozva; ámbár a benyomás összege és a cím ellenkezőt látszanak elhithetni, s ha a dolog úgy áll, mint Arany állítja, akkor a szerző tán túllőtt a tulajdonképpeni célon.”²⁰

Közben 1862 februárjától ápriliséig nyolc folytatásban megjelenik a Szépirodalmi Figyelőben Szász Károly részletes elemzése és értékelése *Az ember tragédiájáról*. Mint említettük, Szász Arany januári levelében írt tanácsait is követve, főként a koncepció nagyságát dicséri és számos kifogást emel a kivitel szempontjából: „a költemény hatalmasan van felépítve, gyengébben megalkotva, a bölcsészet egész meggyőző erejével lép fel, a költészet édes búbája hiányzik, nem jól mondom, kisebb mértékben van meg benne, mint óhajtanók.” Mindamelllett a gondolatiságnak ez a túlsúlya jobb, mintha ennek hiányát éreznék meg a műben. Szász nem azonosul Arany véleményével, és ez az eltérés főként Lucifer alakjának megítélésében érhető tetten. Szász szerint Lucifer „inkább szkeptikus bölcs, mint ördög”, amit egyébként hibául ró fel. Részletesen elemzi a mű szereplőit, elismerő és elítélő megjegyzéseket tesz a jellemzés szempontjából. A *Tragédiá-*ban a küzdés mozzanatát észreveszi, de másképpen értelmezi, mint Madách: „Az ember létének, akár mint vesszük, nem célja a küzdés, de pályájának oly természetes járuléka s ameddig lát, oly elmaradhatatlan tőle, — hogy utolsó mozzanatul s így célul éppen a küzdés tűnik fel előtte, mely kiindulási pontja s folytonos kísérője volt.” „S hogy e küzdés ezerszer ismétlődik s mégis újra kezdődik...”, mert hasztalan, „ím éppen ez lenne a tragédia.” Így a tragikum minden színben (az utolsó színben is) szerinte megjelenik újra, de ez a koncepció nagyságát bizonyítja: „A költemény koncepciója nemcsak szerencsés, de valóban nagyszerű, amennyiben az emberi szellem legmélyebb megoldási kérdései körül forog, s valódi tragikum erejével bír.” Kritikája elején a drámai költemény műfaját elemzi, és annak

¹⁹ Csengery levele Gyulai Pálnak 1862. ápr. 4-én. *Gyulai Pál Levelezése*. Bp. 1961. 467.

²⁰ ZILAHY Károly, *Az ember tragédiájáról. Levéltörökék*. Kritikai Lapok 1862. jún. 1. Újabb kiadása: *Zilahy Károly munkái*. Pest, 1867. II. k. 238.

világirodalmi példáiról is szól. Madách művéről azt állapítja meg, hogy a *Faustot* „mindenben el nem éri is, de van egy pont, melyben felülmúlja. És ez — éppen eszmei tartalma, nagyszerű koncepciója.” S noha kritikája utolsó fejezetében árnyaltabban fogalmaz is, Szász ezzel kiváltja Zilahy Károly éles bírálatát, mely polémiát eredményez, de Erdélyi János éles hangú rosszallását is.²¹

Szász Károly bírálatát azzal a reménnyel fejezi be, hogy Madách „a nagy elmék nagylelkűségével” fogadja majd kritikai megjegyzéseit, és Madách valóban így is reagált rá. 1862. szeptember 12-én levelet ír Szásznak, jelezvén benne, hogy annak elemzését „újra áttanulmányozta”, „a legtöbb pontban” el is ismeri bíráló észrevételeinek jogosságát. Mindamelllett „a lényegbe vágó” megjegyzéseket „műve teljes átforgatása s lényeges újjáalakítása nélkül nem tudná érvényesíteni”, de kéri Szászt, hogy az egyes homályosnak ítélt kifejezésekre vonatkozó észrevételeit küldje meg számára, hogy azokat műve második kiadásában hasznosíthassa. Szász azután október 6-án kelt válaszleveléhez csatolt is Madách számára egy listát, mely az általa helytelennek tartott szövegrészeket tartalmazza. Ezeknek jelentős részét Madách figyelembe is vette, amikor *Az ember tragédiája* második kiadását most már maga rendezte sajtó alá, amely 1863 márciusában meg is jelent.²²

Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy Madách éppen 1862. szeptember 12-én írt Szásznak, akkor amikor már kézhez kapta Erdélyi János kritikáját. Igaz, megemlíti Szásznak, hogy Erdélyi bírálatának ekkor még csak első, inkább műbölcséleti jellegű fejezetét olvasta el. De a következő napon, szeptember 13-án már megfogalmaz Erdélyi János számára egy olyan levelet, amelyben — a Szászéhoz frottal ellentétben — szükségesnek tartja egész művének alapeszméjét részletesen kifejteni. Erdélyi elítélő kritikája kellett ahhoz, hogy Madách megmagyarázza a *Tragédiája* megköltése alkalmával érvényesülő intencióit. Erdélyi bírálatára bármilyen negatív is, sokkal mélyebben ható, filozofikusabb, mint az előző kritikuské, és — bármily különösen hangozzék is — a *Tragédia* végkifejletét illetőleg kiegészítése Arany János értékelésének. Szász és Erdélyi kritikája közt a fő különbség az, hogy Szász az egész mű koncepcióját tartja nagynak, és a részeket bírálja, Erdélyi az egész koncepciót elveti, s csak annyit ismer el, hogy „*Az ember tragédiáját* a részek szerencséje magasztosítja.” De mindjárt hozzá is teszi: „A szép részeknek ellentmond a dráma eszméje.”²³

Madách Szásznak — mint láttuk — csak annyit ír, hogy annak „lényegbe vágó” megjegyzéseit nem tudná érvényesíteni, ami arra is vall, hogy Szásznak a *Tragédiáról* alkotott koncepciója nem azonos az övével, ugyanakkor Szász kritikájában „a jóakaró

²¹SZÁSZ Károly, *Az ember tragédiájáról*. Szépirodalmi Figyelő. 1862. február—április. Újabb kiadása: Győr, 1889. — *Az ember tragédiája* korabeli fogadtatásának ismertetése folyamán felhasználtam a köv. műveket: MORVAY Győző, *Magyarász tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897. — VOINOVICH Géza, i. m. — KÁNTOR Lajos, *Száz éves harc Az ember tragédiájáért*. Bp. 1966. Irodalomtörténeti Füzetek 53. sz.

²²RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján 1987. 290.

²³ERDÉLYI János, *Az ember tragédiája*. Magyarország 1862. augusztus 28. — szeptember 2. — Újabb kiadása: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 440–487. és Erdélyi János, *Válogatott művei*. Bp. 1986. 580–612. Sajtó alá rendezte: T. ERDÉLYI Ilona. Madách levele Erdélyihez először 1883-ban látott napvilágot a *Vasárnapi Újságban* és a *Nemzetben*. Majd olvasható Erdélyi: *Pályák és pálmák* c. kötete függelékében (1886). — MÖM II. 876–878. — *Mi Erdélyi János levelezése*. II. 297–299. alapján tárgyaljuk, melyet T. Erdélyi Ilona a birtokában lévő kézirat alapján közöl.

bíráló” hangját hallja meg. Erdélyi értelmezése — mely 1862 augusztusában és szeptemberében jelent meg a *Magyarország* című lapban — sokkal mélyebben érinti, nemcsak kritikát, hanem vádat érez benne művének nemcsak alapeszméje, hanem az ő szerzői szándéka, intenciója szempontjából is.

A kérdés az, Madáchnak Erdélyihez írt levele csak mentegetőzés-e, vagy alkotójának hiteles megnyilatkozása-e *Az ember tragédiája* mondanivalójáról. Lehetett-e Madáchnak valami külső oka arra, hogy meggyőzze Erdélyit arról, hogy műve nem szocialistaellenes és nem keresztényellenes? Mert végeredményben ezeket a vádakokat szegezi szembe vele Erdélyi bírálata. Azt hiszem, hogy nem. Madách Arany János védelme alatt érezhette magát, aki megírta neki, hogy Szásszal fratja meg a *Tragédia* kritikáját, még 1862 februárjában. Igaz, Arany azt is hozzátette, hogy nem ért egyet mindenben Szász Károlyval.²⁴ Ennek ellenére Madách mégis inkább Szász Károly bírálatát tekinthette az Arany—Gyulai körhöz közelállónak. Ismerte Arany nagyon elismerő véleményét, szinte műve védelmét. Arannyal való kapcsolata barátsággá fejlődött, Szliácsra menet Arany vendége volt Madáchnak. A *Csák* közlésére ugyan nem biztatta, de óvta annak elégetésétől (1861. nov. 5-i levelében). Kérte Madách közreműködését a Szépirodalmi Figyelőben, majd a Koszoróban. Ezzel szemben Erdélyi János nem tartozott a Kisfaludy Társaságban vezető szerepet játszó írók sorába, és Madách baráti köréhez sem. Levelezés nem volt köztük, Erdélyi Pesttől meglehetősen elvágva sárospataki professzorként működött. Madáchnak semmiféle érdeke sem volt, hogy Erdélyi kritikájára azonnal válaszoljon. Külső oka semmi, az, hogy egyetemista korában kapott Erdélyitől egy lávadarabot, inkább jogcím a levélíráásra, mint valódi ok. Madách hallgathatott volna, mint ahogy Zilahy kritikája idején hallgatott. Az ok csak belső, lelkiismereti ok lehetett. Madách bár nem állt közvetlen kapcsolatban Erdélyivel, ismerhette munkásságát és nagyra becsülhette. Erdélyi hegelianizmusa sem állt tőle távol, sem eszme-hite, ismerhette pl. Erdélyi *XIX. század* c. költeményét. Madách vallani akart, nem mentegetőzni. Az irodalmi életben már elfoglalt helyét az sem változtatta volna meg, ha hallgat. Ezen indokok alapján ismerem én el Madáchnak Erdélyihez írt levelét hitelesnek a *Tragédia* értelmezése szempontjából.

Mivel is kezdődik *Az ember tragédiája* alapeszméjét fejtegető része az Erdélyihez írt levélnek: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd, az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig cselekszi azt.” Utána felsorolja ezeket az eszméket: „szabadság, kereszténység, tudomány, szabad verseny...”, majd hozzáteszi: „Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is.” Az első mozzanat az Istentől való elszakadás, önlábára állás és cselekvés tehát. Ezt szimbolizálja a *Bibliából* vett mozzanat a tudás fája gyömolcsének (a *Bibliában* a jó és rossz tudás gyömolcsének) a megfizelése, ami Madách szerint az önlábára állást, az emberi autonómiát eredményezi. A műben ez Lucifer hatására történik, aki a „tudás és

²⁴MÖM II. 1018.

nagyravágyás” (nem a szexualitás) ígéretével csábít.²⁵ Ez a motívum — az Istentől való elszakadás — valóban Lucifer műve a *Tragédiában*, mint ördög, előzőleg ezt mondja: „Megesküvém vesztőkre, veszniök kell.” Csakhogy utána a „legnagyobb és legszentebb eszméken végig” való cselekvés Madách ábrázolásában magától az emberi autonómiából, az önlábára állásból következik.

Itt van az alapvető különbség Madách értelmezése és ábrázolása, másrészt Erdélyi bírálata között. Erdélyi ugyanis, miután kifejti, hogy *Az ember tragédiája* „inkább a misztériumok sorába esik”, és vázlatosan végighalad a mű színein, arra a következtetésre jut, hogy Madách műve: „az ember létének, rendeltetésének minisztériuma helyett pályájának misztifikációja”, mert benne mindennek Lucifer a „sugalmazója”. Ezt a következőképpen részletezi: „Azon misztikus viszony helyett, melyben van az ember a jó és rossz szellemmel, inkább az adatik, melyben van csupán az ördöggel; mert *Az ember tragédiájának* alapeszméje Luciferben van megtestesülve, az *indokok* (kiemelés tőlem, H. K.) tőle származván, és a történelemből leginkább oly események kiszemelve és összeállítva, melyeket a *rossz szellem sugallata* (kiemelés tőlem, H. K.) után visz véghez az ember vagyis az embervilági történelemnek ördögi része.” Hát ha így értelmezzük a *Tragédiát*, akkor valóban igaza lenne Erdélyinek: „*Az ember tragédiája* elhibázott cím, ahelyett *Az ördög komédiája*.”

Ismeretes, hogy erre Madách azt felelte: „Inkább írtam legyen rossz *Ember tragédiáját*, melyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó *Ördög komédiáját*, melyben azokat nevetségessé tettem.” Madách igazát az indokolja, hogy bár az egyes színek mindegyike bukással végződik, a nagy eszmék mint *indokok nem* Lucifer sugallatára jönnek létre, nem tőle származnak, hanem az autonóm embertől, Ádámtól. Mint Pháraó, ő Lucifer tanácsa *ellenére* szabadítja fel rabszolgáit, és mondja ki a „szabad állam” elvét. Saját meggyőződése szerint, melyet Péter apostol jóslata támogat, választja a római szín elején a kereszténységet, nem Lucifer indítására lelkesül az „egyenlőség, testvériség, szabadság” elveiért, nem Lucifer hatására reméli, hogy a „szabad verseny” elhozza a „közjólét érzetét”, nem Lucifertől ered az a kívánsága sem, hogy „olyan társaságot kívánjon”, mely „közös erővel összeműködik”, s Lucifer ellenére reméli, hogy az úrból visszatérve a Földre, átalakulhat a falanszteri társadalom. Viszont az eszkimó-jelenet után a kiábrándult Ádámnak Lucifer tanácsolja a sztoikus belenyugvást vagy a belféreg—vérce—macska hasonlattal a gyáva meghunyászkodást. Utána megemlíti az „öngyilkolás” lehetőségét, igaz, általános érvényben, de erre támad fel Ádámban a gondolat, hogy megölje magát, s ezzel megsemmisítse az eljövendő emberi nemzedéket. Mint már jeleztük — ebben Lucifer nem akadályozza meg, csak mond egy általános maximát: „minden perc

²⁵ A harmadik színt Szász is, Erdélyi is másképp magyarázza, mint Madách. Szász az „esetet” (ti. az első emberpár bűnbeesését) „allegorai mítosz”-nak tekinti, mely „az ember természetes küzdelmét Isten akaratával s a kötelességgel” szimbolizálja, ami azután a mű folyamán „ezer változatban ismétlődik meg. (A „Természetes”-en nyilván „az emberi természetből eredőt” érti.) Erdélyi szerint az első emberpár okoskodása ellentétben van „mind a kezdetleges állapot lélektanával, mind a szentkönyv hagyományaival”. Szerinte Ádám és Éva „elmerülve voltak az egyetemes létben, melyben éltek anélkül, hogy tudták volna, hogy élnek”. Madách az eredeti állapotban is tudatos és dönteni képesnek ábrázolja az első emberpárt. Erdélyi az első színt a teremtés *hatodik* napjára helyezi, holott a Biblia szerint Isten a teremtés munkája után a *hetedik* napon pihent meg (I. Mózes 22.). Eszerint: „A gép forog, az alkotó pihen” lehet pusztán bibliai reminiscencia, nem feltétlenül deista álláspont.

vég s kezdet is”. De ezt Ádám nem értheti, csak Éva vallomása után. Lucifer viszont, aki annyi mindent tud, azt is tudja, hogy Éva gyermeket vár. Éva vallomása bizony nem emeli fel Ádámot, inkább lesújtja. Ám ezután több lehetősége is lenne: átkozódhatna is, hallathatná a „lázadt ember vad keserveit”, mint Vörösmartynál, állhatna keserű daccal, tompán, hidegen a szirtfokon, saját autonómiájára támaszkodva, szembeszállva az Úrral, Luciferrel is.²⁶ Nem, Ádám a harmadik megoldást választja: az Úrhoz fordul kétségeivel. Tehát az indítékok, a nagy eszmék sugalmazása *nem* Lucifertől származik, csak azok eltorzulásának a bemutatása, s így a mű valóban az „ember tragédiája” és nem „az ördög komédiája”.

Ámde e torzulások oka — Madách szerint — „mindenütt egy gyöngé, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint a tragikum)”. Ez a „gyöngé” elsősorban a „tömeg”-ben jelenik meg a műben. És itt jegyezzük meg, hogy Ádám noha mint Fáraó, Miltiadész, Tankréd, Kepler, Danton mint történelmi vezéregyéniség szerepel, a londoni színpén munkásruhában száll le a Tower tetejéről, a falanszter jelenetben mint tudósjelölt lép fel. Nem rangja, hanem az eszméért való önzetlen lelkesedése és áldozatvállalása teszi „nagy emberré”, míg „tömegemberek” az eszméket eltorzítók, és ilyen a Patriarcha, Rudolf császár vagy a falanszteri Aggastyán is.

Valóban a *Tragédia* egyes színeiben Ádám rendszerint úgy jelenik meg, mint a nagy eszmét megtestesítő hős, aki szembe kerül az azt eltorzító tömeggel. Ezt — bizonyos mértékig — már Szász Károly is észreveszi, amikor *Az ember tragédiájában* „az egyénnek” „az egészhez való viszonyát” látja meg, csak ennek eszmei vonatkozása nem világos a számára. „Az egyén küzdelme érvényre jutni — megtörik az erősb ellenében... mindamellert az egyén tovább küzd jogáért”... (inkább eszményéért, H. K.) „s az egyénnek e folytonos küzdelme... következetesen van felfogva az Ember tragédiájában.”

Ez átvezet Ádám jellemének a kérdéséhez. Ahhoz a kérdéshez, Ádám mennyiben egyénített drámai hős, mennyiben absztrakt egyetemes ember. Szász szerint mind a kettő, s azt, hogy Ádám mindig más és más alakban lép fel, s mégis Ádám marad, ezt a főhős „történelmi dualizmusának” nevezi, ezt „a mű egysége kívánja így”. Egyéni tulajdonságairól ezt írja: őt „a büszkeség és a szerető szív egysége tünteti ki”. Szász szerint gyengesége, hogy túl hamar kiábrándul a felvett eszmét ferdén megvalósító társadalomból: pl. a falanszterben. „Büszkesége” révén ő is részes a tragikum alapját képező „gyengében”, így már a második szín elején, azért boldog, mert „úr lehet mindenek felett”. Lucifer csábítása is részben e tulajdonsága miatt sikerül. Ez a jellemvonása más színekben is előjön, a harmadik és a negyedik szín elején,²⁷ valamint a görög és a párizsi jelenetekben is. Ámde Szász túloz, mikor ezt „az egyéniség jogáért” „az Istennel való dacolásban” és a „korszellem ellen” való küzdelemben jelöli meg. Hiszen Ádám éppen a korok vezéreszméit képviseli szemben az azokat kompromittáló tömeggel!

²⁶ A Kéziratban így olvasható: „Dacolhatok még, istennek, neked.” Ez a „neked” szerintem Luciferhez szól. Ezt a germanizmust Arany javította erre: „Dacolhatok még Isten, véled is.”

²⁷ III. szín: „Önmagam levék Eistenemmé, és amit kivívo, Méltán enyém. Erőm ez s büszkeségem.” IV. szín: „Erősebb lett az ember, mint az Isten.”

Zilahy az egyéntést hiányolja, szerinte Madách: „az egyént beleolvastotta az emberbe”. Erdélyi szerint: „Bizonyos, hogy Ádám nem egyén, hanem fogalombelátó, aki Pháraó, Tankréd, Danton stb. alakokban nyilatkoztatja magát, kiket a történelemből ismerünk, anélkül, hogy Pháraó Tankréd volna egészen. Azaz midőn egyetemességéből ki-kilép és hol egyik hol másik arcot ölti magára, csak félig lép ki...”

Ádám valóban nem teljesen azonosul az adott kor embertípusával, ő a történelmi korok vezéreszméit a maguk tisztaságában képviseli, úgy ahogy azokat az eszméket Madách, a tizenkilencedik század progresszív humanista gondolkodója látja — ugyanakkor az egyetemes humanista — tehát ma is érvényes — filozófiai szembeállításban. Ez a szemlélet szükségszerűen anakronizmusokhoz is vezet,²⁸ de ezek az eltérések nem befolyásolják az egyes színek történetfilozófiai jelentőségét.

Ugyanakkor Ádám alakjának megformálásában Madách a pszichológiai valóságérzést is érvényesíti. Ezt Szász Károly észre is veszi: „költőnk a világtörténelmet lényegében valódi bölcsész eszme-komolyságával fogta fel, de az emberi természet felfogásában nem kisebb pszichológiával járt el... Az egyes képek az ember belső világának különböző oldalai.” Ez megegyezik avval, amit Madách Erdélyihez írt levelében említ: „Az egyes képeket vagy momentumokat úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következnek egymás után.” Ez tetten érhető a *Tragédiában* pl. azokban az átmenetekben is, ahol a színeket nem eszmeváltás köti össze, mikor az atheni demokráciában való csalódás után Ádám érzéki gyönyörökbe kívánja vetni magát, vagy mikor a bizánci szín végén „pihenni” vágyik. Más kérdés, hogy ez utóbbi esetben a Kepler színben újra egy eszme: a „tudomány” eszméje kerül vizsgálat alá.

Feltűnő Madách levelében, hogy csak az emberben rejlő „gyengéről” ír, nem említi Lucifert. Ebben a kérdésben, úgy látszik, Madách Szász Károly felfogásához állt közelebb. Szász szerint — mint már jeleztük — Lucifer nem egyszerűen ördögi, elmékedései „elég közönséges emberi okoskodások”, bonyolultabb jellem, sátáni és emberi vonások keverednek benne. Zilahy Károly szerint Ádámban és Luciferben is Madách beszél. Ádám viszonya Luciferhez valóban sokszor a vitakozó partnereké, Ádám tőle kívánja, hogy mindig újabb és újabb korokba vezesse e „kétes szellemőr” (X. szín). De Ádám kívánságait Lucifer mindig úgy teljesíti, hogy Ádám — mint Arany írja — „fonák színben” lássa meg eszméi történelmi megvalósulásait. Ez az egyoldalú bemutatás pedig tudatos Lucifer részéről. A harmadik szín végén azzal altatja el az első emberpárt, hogy előre tudja: amit álmukban látni fognak, abból az derül majd ki: „mi dőre a cél, Mi súlyos a harc, melybe utatok tér”, s hogy képesek legyenek mindezt végignézni, hozzáad egy „sugárt”, a „reményt”. Hogy milyen ez a luciferi „remény”, erről a tizenötödik színben kifejtett tanácsai vallanak: „Ha a felejtés és örök remény, Nem volna a végzetnek frigyese Ez (ti. a

²⁸ Már Arany 1861. október 27-i levelében megjegyzi, hogy a Paradicsomban Ádám és Éva szerelmi kettőse „édeskés, modern”. (MÖM II. 1005.) Madách némi humorral válaszolja: nem tudja, hogy beszélhetek a szerelemről. (MÖM II. 865.) A romantika kifejezésével beszélnek. Arany eml. levelében egyéb anakronizmusokat is felsorol. Madách az anakronizmusokat Lessing Laokoónjának „Von den notwendigen Fehlern” című cikkére utalva mentegeti (Lessing ezt Milton művével kapcsolatosan írja). Von den notwendigen Fehlern = A szükséges hibákról (MÖM II. 865.).

remény) szöveget von a mélység fölé s biztatva mondja: száz merész beléhull Te lész az első, aki átugorja...” Tehát afféle csalárd és gyáva reménykedés. Ádám viszont a „belső szózatára” hallgat, mely a nagy eszmékért való áldozatvállalást is jelenti, így pl. Keplerként akkor is kívánja a forradalmi megújulást, ha az egyéni tragédiáját is hozza. Aranynek és Erdélyinek igazuk van, hogy az eszmék megvalósulásának egyedül és egyoldalúan negatív bemutatása Lucifer szándéka szerint való. Abban viszont Szásznak és Zilahynak van igazuk, hogy Lucifernek az eseményeket kommentáló vagy bíráló szavaiban sokszor Madách véleménye szólal meg (esetleg belső vívódása). Lucifer, noha szándékai rosszak, gyakran kiesik sátáni szerepéből, humanizálódik.

Az eszmék eltorzított bemutatása tehát jelen van *Az ember tragédiájában*, a fő kérdés most már az, igenli-e Madách ezeket a szavai szerint „legnagyobb és legszentebb eszméket”, az azoknak a történelmi gyakorlatát eltorzítóan bemutató színek után is. Elsősorban a *Tragédia* menetében, végkövetkeztetéseiben, valamint a mű megírása utáni megnyilatkozásaiban, így az ún. *Politikai hitvallomásában* és a *Nemzetiségek ügyében* írt előadásának történetfilozófiai áttekintő bevezetésében is.²⁹

Az Erdélyihez írt levélből világos, hogy azok az eszmék, melyeket bemutatni igyekezett a *Tragédiában*, a tizenkilencedik század embereit leginkább érdeklő eszmék voltak, de vizsgálatuk ma is időszerű. Nos, látni fogjuk, hogy az eszmék, „az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméi” maradtak számára a velük való visszaélések, a hitelüket megcsúfoló gyakorlásuk ellenére is, magában a *Tragédiában* és még inkább az annak létrejötte utáni megnyilatkozásai szerint, érvényesek valahogy a vörösmartys „és mégis” filozófiájában.

Erdélyihez írt levelében Madách először a „szabadság” eszméjét említi. Hogy Madách személyében, politikai működésében a nemzeti, politikai, lelkiismereti, vallási, szellemi szabadságnak valóságos bajnoka volt, ez köztudott volt 1862-ben, a *Tragédia* megjelenésének évében is. Életében nem közölt, de kiadásra szánt költeményeiben, lírai alkotásaiban is az volt, erre számos példát idézhetnénk.³⁰ *Az ember tragédiája* athéni és párizsi színeiben mégis inkább a szabadság veszélyeit, eltorzulási lehetőségeit mutatja be. Ádám—Miltiadesz ugyan elkerüli a szabad államnak, a demokráciának azt a buktatóját, hogy a győztes vezér, a nagy hazafi, aki megmentette Athént Maratonnál, a nagyravágytól sarkallva, diktátorává legyen államának, ettől félti Éva. Ádám azonban elbocsátja katonáit, hatalmát leteszi „a felséges nép” kezébe, de éppen ezáltal buktatja meg a szabad államot. A megtévesztett, részben megfizetett, részben anyagilag kiszolgáltatott, részben megfélemlített néptömeg halált kiált reá, mire az állam néhány „dölyfös” gazdag polgár irányítása alá kerül: a demokrácia önmagát buktatja meg kellő szellemi és anyagi biztosítékok nélkül. A tömeg anyagi függését már Szász Károly megállapítja e színen: „megvásárolt nyomorult szavazókról” ír, és idézi is Crispos és Thersites mentegetőzéseit Éva előtt.

²⁹ *Politikai hitvallomás*: MÖM II. 683. *A nemzetiségek ügyében*: MÖM II. 694.

³⁰ *Szegénydal*, a „Táborban” ciklus, *Nem féltetek hazám, Csak béke, béke, Síri dal* stb. Minden Madách-monográfiában számos példa van erre. Madách egyébként kisebb költeményeit élete végén egy bőrbe kötött kéziratköteggel összegyűjtve kiadás céljából, de ebben halála megakadályozta. A verseket először Gyulai Pál adta közre, majd Halász Gábor: MÖM II. kötetben. A kiadás szándékáról: Levele Nagy Ivánnak 1864. febr. 17. MÖM II. 937.

A párizsi tömeg megvesztegethetetlen, forradalmian hősi, és Ádám Dantonként kész a legerőszakosabb eszközökhöz is fordulni, ha a szabad haza, a köztársaság megmentéséről van szó minden külső és belső ellenség ellen. Azonban a fanatikus néptömeg ártatlanokat is gyilkol, pusztán gyanú vagy ellenérzés miatt, Danton ellenére megy a börtönökbe öldökölni. Danton pedig meg akarja menteni a márki-testvérpárt, akik nem összeesküvők, e szavakkal: „egy higgadtabb jövő, Melyben kihamvadt a pártszenvedély, Hálát fog adni nékem.” Éva kettős szerepeltetése is arra utal, hogy Madách nem rejti el e színben sem a forradalom ellentmondásait. A „pártszenvedély” egymás ellen is uszítja a forradalom vezetőit, s ennek áldozata lesz Danton is, aki hamisaknak mondja Saint-Just vádjait.

Ezeknek a negatífvumoknak ellenére, Madách a második Kepler jelenetben forradalmi álmát „nagyszerű kép”-nek mondja, „Ha vérrel és sárral volt is befelve”. A *Nemzetiségek ügyében* írt tanulmánya történet-filozófiai bevezetésében „a francia forradalom nemes mámorát”-ról ír, mint az emberiség fejlődésének pozitív momentumáról. A kor kritikusai azonban nem vették észre a párizsi jelenet pátoszáát, csak ellentmondásait. Erdélyi „Danton és a szabadság örültei rajongását” említi. Szász Károly szerint is „a szabadság a forradalom véres undok képpé sötétül”. Szász részletesen elemzi Danton alakját, bevezető szónoklatában előbb azt látja meg, hogy „egész bátorsággal, a meggyőzés egész erejével hirdeti a forradalom tanait”, végül mégis „egészen banál” „frázisokat” fedez fel benne. (Ítéletét azóta a lelkes színházi sikerek sorozata cáfolta meg.) A színben szerinte a szabadság és az egyenlőség önmagával kerül ellentétbe, a márki-pár magatartásában Ádám meglátja, hogy „az elvek egyoldalúsága nem övéik”, megéreztetve ezáltal a történelemnek azt a tragikus vonását, hogy ellentétes eszmékért is lehet önzetlenül vértanúságot szenvedni. Ilyenformán érthető, hogy a második Kepler-jelenettel egyik kritikus sem tud mit kezdeni. (Szász a Tanítvány-jelenetben goethei párhuzamot vél felfedezni.) Pedig ez a jelenet a döntő abból a szempontból, hogy Madách a forradalom tragikus ellentmondásai ellenére is érvényeseknek tekinti annak eszményeit. Rájuk utalva írja a tizedik színben: „S fejlődni látom szent eszméimet, Tisztulva mindig, méltóságosan, Míg, lassan bár, betöltik a világot.” A francia forradalom hármass eszményéhez való ragaszkodását igazolja 1861-ben írt és terjesztett *Politikai hitvallomása*, mely szerint: „vannak általános elvek... melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat... s e három szó: Szabadság, egyenlőség, testvériség.” Az említett történetfilozófiai áttekintésében is ezt olvassuk: „Minden újonnan feltűnt eszmének megítélésében... egyedül annak képessége szolgálhat a szabadság ügye előmozdításában.”³¹

Az Erdélyihez írt levélben „a kereszténység” következik „a legnagyobb és legszentebb eszmék” felsorolásában. Az *ember tragédiájában* a római színben Péter apostol „a testvériséget És az egyének felszabadulását” ígéri a kereszténységben, és Ádám ezt az eszmét a lovag-eszményben és a magasztos nő-ideálban reméli megvalósulni. A bizánci színben azonban minden a visszájára fordul: a hitből „örültség és békó” lesz, „Isten dicsére embert áldoznak” az eretnekek máglyára küldésével, a lovagok „martialócok” módjára viselkednek, csak Ádám marad eszményi lovag, Évát akarata ellenére zárdába kény-

³¹MÖM II. 683. és 694.

szerftek. Ádám kiábrándító tapasztalatokkal távozik a keresztény középkor világából. E csalódások ellenére a „keresztényi testvériség” eszméje újra előjön pozitív, sőt a végme-goldást előmozdító értelemben a tizenötödik színben. Éva vallomására Lucifer azt mondja: születendő gyermeke „bűnnel fogamzott, Az hoz földedre minden bűnt s nyomort”, ami a bibliai történet szerint igaz is, mert első gyermekük a testvérgyilkos Kain, akiről Madách költeményt is írt *Az első halott* címen. Éva mégis a távoli jövő ígérétevel válaszol: a „nyomorban” megszületendő Jézust jósolja meg: aki „eltörül” (ti. a bűnt és nyomort) „Testvériséget hozván a világra”. Minthogy Éva csak homályosan emlékezik álmjelene-tekbeni szereplésére — mint ezt Szász Károly is hangsúlyozza —, tehát jóslata — mint ezt Erdélyi is elismeri — prófécia, ihletettségből fakadó jóslat, megfelel annak, amit a keresztény vallások prae-evangeliumnak neveznek. Ámde Éva jóslatából hiányzik az a tétel, melyet minden keresztény vallásfelekezet hirdet, hogy Jézus váltság-halálával nemcsak a bűnt törölte el, hanem a halált is. Ez összefügg Madáchnak a halál kérdéseiben megnyilvánuló kétségeivel. Erre a problémára költeményeiben leginkább kételkedő, alterna-tív válaszokat kapunk. *Az Életünk korai* című vers így végződik: „Kinyíl a sír, fáradtan dűl belé; De az ígért reménység felett, Ki tudja, mit rejt ismét a kereszt.” *Az aggastyán* című vers befejezése viszont bizakodó: „Majd ha egykor unokánk is meghal, S minket is örök feledés fed el, Él még a lélek, mely bennünk éle; Névből változott csak, lényben egy.” *Az Ó- és újkor* viszont megint vívódást tükröz: „Lelkünk a földről messze vándorol, Új ismeretlen hon határhoz, Hol egy megfoghatatlan istenség Reánk, ki tudja, milyen végzést hoz.” Hasonlóan benső küzdés szólal meg a *Pál öcsém sírjánál* és *az Éjféλι gondolatok* című versekben is.³² *A Tragédia* úr-jelenetében, amikor Ádám azt mondja: „Úgy is nem ront-e majd el a halál?”, a Földszellem azt feleli: „Szentelt pecsét az, feltartá az Úr magának.” Ez érteti meg, hogy a tizenötödik színben, mikor Ádám azt kérdezi az Úrtól: „E szűk határu lét-e mindenem...”, az Úr kettős választ ad: ha tudná Ádám, hogy „túl örök idő várja”, nem volna „erény itt szenvednie többé”, ha azt hinné, hogy a „por lelkét felissza” (ti. a halálban), nem folytatna áldozatos küzdelmet „nagy eszmék miatt”. Ez a kettős értelmű válasz nyilván nem egyezik a keresztény vallások tanításával, de a materialista világnézettel sem. Ez a válasz a kétségek közt a jó utat kereső emberé.

Madáchot — minthogy családja nagyapja áttérése óta katolikus volt — anyja szigorúan katolikus hitben nevelte. Ámde Madách pesti egyetemi évei alatt a liberalizmus és a felvilágosodás hatására eltávolodott hagyományos hitétől, és bár nem lett vallástalanná, a hit és kétség között ingadozott. Ezt anyja is aggodalommal észrevette, amiről levelezésük is tanúskodik.³³ Az 1843-ban írt *Hazaérkezéskor* című költeményében szomorúan írja,

³² *A Pál öcsém sírjánál* című versben azt olvassuk, hogy ha öccse halála után látná hazája és mátkája keserű sorsát, „örök enyészetért könyörögne” (MÖM II. 340.). *Az Éjféλι gondolatok* felveti a kérdést: „A- vagy él a lélek még a síron túl S földünkön csak mint vándormadár lép fel”, akkor értelmetlen „minden küzdés a magasra”, mert a végtelenből a lélek „nem nagyon örvend Hangyaboly világunk minden hitének”. (MÖM II. 227.) Ezeket a „hiteken” talán akkor még a történelmi eszméket gondolja Madách, amelyeket a *Tragédia* végén beleilleszt az isteni világtervbe.

³³ Madách levele anyjához 1838 májusában: „S ha vissza jövök a templomból vagy másunnan, ismét azon ölk gyandú szavak »talán nem is voltál templomban és u.t.« mindenkor inkább egy tör döfést éreznék mellemben.” MÖM II. 901. *A Hazaérkezéskor* c. verset Balogh Károly indokoltan datálja 1843-ra: a meggyászolt „vén cseléd” az anyjához 1838-ban írt levélben említett „komornok”. (MÖM II. 900.)

hogy a sztrigovai házban a Megváltó képének, melyhez egykor gyermeki bizodalommal járult — nincsenek „többé intései” számára. De a valószínűleg utána keletkezett A *megváltó* című versében már tisztelettel ír Jézus alakjáról, bár éppen nem egyházas, inkább humanisztikus szellemben. E vers szerint Jézus „hirdeté szabadságunk tanát” s a „testvér-szeretetet”. Az „ég helyettesül meg nem bízott Nagyok” azonban „keresztre vonták a nép emberét”. Ez, s az, hogy „közöttünk csak a véres kereszt maradt, Ijeszteni a jogkövetelőt” a liberalizmus radikális Jézus-képét idézik, viszont „Az Istenember mennybe visszatért” a vallásos Jézus képre utal. Valamint a *Halál költészetének* (IV. darab) ez a versszaka is vallási transzcendens utalású: „Mint Krisztus, akit szintén felfeszített Az élet, e kisszerű uzsora, Míg a halál keresztjének szent oltárt, Magának Isten jobbán helyt ada”. Madách benső küzdéseiről vallanak azok az apró feljegyzések is, melyek nehezen datálhatók, de valószínűleg *Az ember tragédiája* előtt keletkeztek: „Isten nem egy-e a világgal, hol határai? — Az Isten öröktől léte nem kevésbé csodás, mint az anyagé. — Az Isten végzetlen bölcs, mert felfogásunk a bölcsességről szinte emanációja.”³⁴ Madáchnak a valláshoz való viszonyáról Szász is, Erdélyi is az utolsó színt elemelve nyilatkozik, majd ott foglalkozunk bővebben álláspontjukkal.

Madách egyébként barátja, az evangélikus Szontágh Pál tanácsára halálos ágyán meggyónt, és felvette a halotti szentségeket is, mint ezt Huszár Anna leveléből tudjuk.³⁵ Ez a körülmény átvezet ahhoz is, hogy Madách felekezetiileg mintegy „kettős kötésű” volt, ami körülményeiből is következett. Családjá, elsősorban édesanyja szigorúan katolikus, barátai: Lónyay Menyhért, Szontágh Pál, Veres Gyula, Veres Pál és neje, valamint szerelmei: Lónyay Etelka, Dacsó Lujza, Matkovics Ida, későbbi felesége, Fráter Erzsébet mind protestánsok. Az említett történetfilozófiai áttekintésben a „kereszténység új világnézetét” és a „reformáció szintézisét” az emberiséget előrevivő momentumok közé számítja. Hogy Bizáncot helyezze a kereszténység fővárosának, és hogy a Patriarcha alakját negatív ébrázolja, ennek okai: földrajzilag arra haladtak a keresztesek és a keresztet méltatlanul viselő martalócok is, de az is, hogy a középkor elítélő bemutatásának oda való helyezésével nem sértette, legalábbis közvetlenül nem, sem a katolikusokat, sem a protestánsokat. Hogy Konstantinápolyban a homousion és a homoiusion hitformák harcáról van szó, amely 800 évvel a keresztes háborúk előtt zajlott le, annak oka egyrészt az, hogy ilyen méretű egyházi vita a bizánci birodalom területén csak a negyedik században volt, de az is, hogy a katolikusok és a legtöbb protestáns felekezet — így a református és az evangélikus — egyformán a homousiont vallják és a homoiusiont tévtannak tekintik.³⁶ A *Biblia* három fordításban is megvolt Madách könyvtárában, ő a *Tragédiában* és a *Mózesben* az 1590. évi

³⁴MÖM II. 756. 759. 760. Ezek a feljegyzések Madách töprengéseinek jelei, de kérdés: mennyiben tükrözik végleges állásfoglalását. Döntőnek csak kiadott vagy kiadásra szánt írásait tekinthetjük.

³⁵Huszár Anna levele Madách Aladárhoz 1864. október 15-én. Kiadva PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 270—271. és BALOGH Károly, i. m. 230—231. Halotti anyakönyvi kivonat: LEBLANCÉ KELEMÉN Mária, *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 289.

³⁶Mind a katolikusok, mind a reformátusok és az evangélikusok hitelvül vallják mind a két hitvallást: az apostolit és a niceai-konstantinápolyit.

Károli Gáspár fordította vizsolyi *Bibliát* használta.³⁷ Szász kritikája hiányolja, hogy a *Tragédiában* „hol van a vallási világos és szabad tudat felé küzdő ember? ...Egyszóval hol a pápaság óriási hatalmának s a reformáció forradalmának képe egyfelől; a feudalizmus és a rabszolgaság képei másfelől?” Erre válaszolva Madách azt írja — 1863. március 18-i levelében —, hogy a „reformáció nagyszerű mozgalmat” azért nem ábrázolta, mert — műve szerkezetéből kifolyólag — azt is „kénytelen lett volna kiábrándulással végezni”, ámde „igyekezett a reformáció nehéz kezdeteiből a munkálkodó emberi szellem első csíráit fölhasználni s ezt a Tankréd, meg Kepler jeleneteiben vélte utolérni”. Valóban, a legszemélyesebben madáchi alakot: Keplert — a történeti Keplertől eltérőleg — katolikusnak mutatja be, de aki a reformációval rokonszenvez.³⁸ 1844 márciusában igen éles hangú beszédben követelte a reverzálisok eltörlését. Hogy azután gyermekeit, nemükre való tekintet nélkül, a katolikus vallásban neveltette, ez nem állt ellentétben felfogásával, mert a reformkori szabadelvű rendek úgy kívánták a vegyes vallású házaspárok ügyét intézni, hogy a születendő gyermekek mind az apa vallását kövessék.

Ezért nincs a reverzálisra valló bejegyzés a református Fráter Erzsébettel kötött házasságáról szóló anyakönyvben.³⁹ Sztregova két papja, a katolikus és az evangélikus, mindketten Madáchnak asztali vendégei voltak, dogmatikai vitáikat érdeklődéssel hallgatta, s valami tréfával vetett azoknak véget.⁴⁰ A katolikusnak templom képeit maga festette, de az evangélikust is orgonával támogatta.⁴¹ Élete végéig megmaradt katolikusnak, gyermekei gyámjával viszont az evangélikus Veres Gyulát kérte fel. Mindez arra mutat, hogy a kereszténységét általános, felekezeti, interkonfessionális értelemben vette.

³⁷ A *Tragédia* bizánci jelenetében az említett *Károli-Biblia* alapján idézi a XXII. és a XXXV. zsolnárt. A későbbi *Mózes* dráma pályázatra beküldött jellegű Mózes V. könyvének utolsó verse a vizsolyi *Biblia* szerinti. Ez megvolt Madách könyvtárában: SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*. MKsz. 1915. 24.

³⁸ Kepler történetébe szötte bele Madách saját házassági tragédiáját. A történeti Kepler protestáns volt. Madách lakosztályában Goethe, Schiller, Gutenberg és Luther szobrocskái voltak. BALOGH K., i. m. 120.

³⁹ A reverzálisok elleni beszéde: *A vallás ügyében érkezett (1844. márc.) rezolúcióra* (MÖM. II. 662–665.) KERÉNYI Ferenc szerint: „1844. április 22-én vitatta meg Nógrád közgyűlése a vegyes házasságok ügyében érkezett királyi leiratot. Madách már korábban készült a beszédre, a felszólalásáról a Pesti Hírlap is megemlékezett: »Hosszabb volt a vita a vegyes házasságok ügyében érkezett királyi válaszok fölött —, bár ellenzője csak kettő nyilatkozott, az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó küldöttségben ugyanis M.I.tb, a közgyűlésen B-M-fősz. — mindketten nem vallásfelekezeti, hanem inkább statuspolgári szempontból indulva ki.«” K. F., *Új források a Madách-család történetéhez*. In *Madách-tanulmányok*, Bp. 1978. (Szerk. HORVÁTH Károly). 324. — Leblancné Kelemen Mária nem említi: I. m. 35. — A reverzálisok eltörlését a rendek már 1833-ban elhatározták: „Reverzálisok tehát nem lesznek: a vegyes házassági magzatok atyjok vallását fogják követni...” Kölcsey: *Országgyűlési napló*. 1833. febr. 20. A főrendek és az uralkodó azonban nem fogadták el a karok és rendek döntését, és így az ügy az 1840–41-i országgyűlésen is napirendre került: „hogy ugyanis a reverzálisokból származó minden viszályoknak eleje vétsék, oly törvényt kívántak alkotni, mely szerint a vegyes házasságokból születendő gyermekek atyjok vallását kövessék”. Ehhez nem akart hozzájárulni az 1844. márc. 24-én kelt királyi leirat. De a rendek továbbra is ragaszkodtak előbbi követelésükhöz. HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történetéből*. Genf 1864. 202–204. Madách házassága 1845. július 20-án volt a Nógrád megyei Csecse község katolikus templomában. „A református vallású menyasszony reverzalist nem ad ugyan, legalábbis ennek sem anyakönyvi feljegyzésben, sem pedig másutt nyoma nincsen, de később a házasságból származó gyermekeket... nemre való tekintet nélkül katolikusra keresztelik.” BALOGH K., i. m. 52. Ezt igazolja a házassági anyakönyvi kivonat, melyet a LEBLANCNÉ KELEMEN Mária közölt, *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei levéltárban*. Salgótarján, 1984. 42–43.

⁴⁰ PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre és költészete*. Bp. 1900. 226–228. BALOGH K., i. m. 150–151.

⁴¹ BALOGH K., i. m. — KERÉNYI Ferenc, ... Írtam egy költeményt... 17. MÖM II. 884.

Éva alakjáról, Bérczy emlékezése szerint így nyilatkozott: „Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő.”⁴² Madách valóban nagyon tisztelte, szerette édesanyját, annak kezét csókolva halt meg.⁴³ Ugyanakkor elveit, tanácsait általában nem követte, önállóan gondolkodott. A sokarcú Éva alakjában a pozitív vonásokról nem biztos, hogy anyja hatását mutatnák. Éva a *Tragédiában* kétszer is az „ewigweibliche” magaslatára emelkedik. A londoni vásárt követő temető jelenetben, ahol a közös sírt „a szerelem, költészet, ifjúság nemtörőit” kísérve „glóriával állalépi”, s ez aligha anyja hatása. Mellesleg Szász Károly nem értette meg itt „az örök Éva” megjelenését, logikátlanak találta e szavakat a londoni szín „silány és üreslelkű hölgyecskéjének a szájában”. Éva második megdicsőülése az utolsó jelenetben van, mikor a „testvériséget” hozó Jézust jövendőli meg már transzcendensnek tekinthető sugallattól ihletve. Ez utóbbi arra vall, hogy Madách a kereszténységet nemcsak az Erdélyinek írt levélben, hanem a *Tragédiában* is a tovább is érvényes „nagy és szent” eszmék közé sorolta, igaz, ez nála nem annyira teológiai tartalmú, hanem inkább humanisztikus jellegű kereszténység.

Hogy Éva alakjának értékes vonásaiban nemcsak az anya hatása szerepelt, ebből a szempontból meggondolkoztató az is, hogy Madách *Az ember tragédiájának* első példányát nem anyjának — mint egykor a *Lantvirágokat* —, hanem Veres Pálnénak ajánlotta, ezekkel a Victor Hugó-i szavakkal: „Que ce livre vous soit dédié, Comme l'auteur vous est dévoué.”⁴⁴

Az Erdélyihez írt levélben az eszmék felsorolásában a tudományé következik. Erről keveset ír a korabali kritika, inkább csak érezteti, hogy Lucifer az embert a „tudás” ígéretével csábítja el, de az, ami megtudható egyáltalán, éppen nem elégíti ki Ádámot. A harmadik színben Lucifer feltárja előtte a földi erők működését: „a forró anyagét, mely alakra tör, alakra küzd. Amarra mint jegec, Emerre mint rügy” (azaz ásványi vagy élő anyaggá változik), a „delej” (mágnesség) „lángfolyamát”, az élő világban az oxidációt, de mindez inkább megrémíti Ádámot, a tehetetlenséget, az „elhagyottság kínos érzetét” kelti fel benne. Erdélyi egyébként itt kiemeli a természeti erők művészi megelevenítésének költőiségét. Továbbá az ember, a *Tragédia* szerint, a világmindenség, a kozmosz erőivel szemben is tehetetlen, nem képes kitörni a naprendszerből (mert erről is van szó az űr-jelenetben, nem csupán a földről), sem annak végpusztulását megakadályozni. Mint láttuk a halál is rejtély marad számára. A Földszellem megmenti ugyan Ádámot az űrben való elpusztulástól, de korlátozza is: a Földhöz való kötöttségére figyelmezteti. Sőt

⁴²BÉRCZY Károly, Id. emlékbeszéde. XXXII. 1.

⁴³Huszár Anna idézett levelében.

⁴⁴„Amilyen odaadással van Ön írnat a szerző, olyannal ajánlja Önnek e könyvet.” RUDNAY Józsefné és SZIGETI Gyuláné, *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Bp. 1908. 36–37. „Az *Ember Tragédiájának* első példányát magával hozta Vanyarera. 1862. jan. 25-én (midőn Pál napján jött oda ünnepelni és gratulálni az első unoka születéséhez) lapról lapra magyarázatokkal kíséte azt és mindenütt feltüntette, hogy Arany János hol, s mit változtatott a szövegen. Művét Veres Pálnénak ajánlotta e szavakkal: „Que ce livre vous soit dédié Comme l'auteur vous est dévoué.” Ugyanaz: Özv. RUDNAYNÉ VERES Szilárda, *Emlékeim* 1847–1917. Bp. 1922. 75. „1862. január 24-én eljött Madách Imre hozzánk édesatyám Gyula fivérével és Szontágh Pállal jó atyám nevenapjára. Magával hozta az „Ember tragédiájá”-nak még nyomdafestéktől nedves első példányát édes anyámnak. Első lapjára Hugo Vikornak eme szavait írta: „Que ce livre vous soit dédié comme l'auteur vous est dévoué.”

összetöri a falanszteri Tudós lombikját, az élet mesterséges, biokémiai előállításának lehetőségét kétségesnek mondja. Ezeket a korlátokat ma sem képes még a tudomány túllépni: úrhajókon fényéveknyi időket nem képes az ember biológiai léte véges volta miatt eltölteni, a biokémikusok már előállítottak szintetikus fehérjét, de ez még nem mutat életjelenségeket, a tengerek vizéből már lehet energiát nyerni a magfúzió által, de az egész naprendszer esetleges, évmilliók múlva bekövetkező katasztrófáját megakadályozni ma is lehetetlennek látszik.⁴⁵

Mindamellet ezek a negatívumok is arra vallanak, hogy a természettudományok nagymértékben érdekelték Madáchot. Sztregovai magányában sokat foglalkozott velük, fiát és unokaöccsét is szívesen taníttatta rájuk.⁴⁶ Humboldt *Kozmosza* kedvelt olvasmánya volt, s e könyv tanulmányozását Veres Pálnénak is ajánlotta, társaságában gyakran fejtegetett természettudományi problémákat, annak ellenére, hogy nem sokat tartott a nők szellemi képességeiről.⁴⁷

Írásai különös képet adnak a tudományokhoz való viszonyáról. Apróbb céduláinak jelentős része természettudományi foglalatosságáról tanúskodik, sőt a tudomány haladásába vetett hitéről is.⁴⁸ Ezzel szemben költeményeiben ilyen sorokat is olvashatunk: „Mért ültette Isten édenébe A tudásnak széles ágú fája. A fa terjedt s lassanként előtte Árnya a kertnek minden virágát.” (*Hit és tudás.*) Vagy „Fagylaló ész, férfi vizsga keble Volt, mely az embert sírjába tette.” (*Az első halott.*) Ugyanakkor *A helyzethez* című politikai cikke végén ezt mondja: „A föld is állt századokig s e témából folyt a tudomány minden okoskodása — Galilei megszólalt s a föld elindult.”⁴⁹

A tudomány eszméjét két alakban állította elő *Az ember tragédiájában*. Keplerben, aki szenved, mert a kor kényszerítésében ezt kell mondania: „Eltitkolom, mit lelkem felfogott És hirdetem, mit jól tudom, hamis.” Később Tanítványának a szabad kutatás és a szabad

⁴⁵ Madách valószínűleg olvasta Nendtvich Károly tanulmányát az Új Magyar Múzeum 1851-es évfolyamában *A Föld jövője* címen. Már Veres Pálnéval is beszélhetett róla, mert az utóbbi személyesen is ismerte a természettudóst (RUDNAY Józsefné—SZIGETHY Gyuláné, i. m. 21, 386.) Nendtvich két lehetőséget lát a naprendszer millió vagy még több év múlva bekövetkező elpusztulásáról: vagy a bolygók behuulnak a Napba, vagy a Nap kihűlése következik be. A mai fizikusok szerint ez akkor lesz esedékes, ha a nap „vörös óriássá” vagy „fénytelen törpévé” változna, mint a kozmosz sok nap-csillaga.

⁴⁶ BALOGH Károly, i. m. 119–121. Madáchnak Humboldt iránti érdeklődéséről is.

⁴⁷ Veres Pálné Humboldt művének olvasásáról: RUDNAY Józsefné—SZIGETHY Gyuláné, i. m. 546. „Den 29^{ten} März 1854 las ich den Kosmos.” Veres Pálné naplójából—RUDNAYNÉ VERES Szilárda, *Emlékeim* 24. — Madách akadémiai székfoglalója: *A Nőről, különösen aesthetikai szempontból* (MÖM II. 583–603.) Ebben azt fejti ki, hogy a nők szellemi tekintetben is alacsonyabb képességűek a férfiaknál. A tanulmány megjelent a Koszorú 1864. évi II. folyamában. Ezt olvasta Veres Pálné, s Madách megállapításai a nők alacsonyabbrendűségéről annyira felháborította, hogy két cáfoló levelet is írt Madách számára (kiadva: RUDNAY Józsefné és SZIGETHY Gyuláné, i. m. 130–135.) A levelek nincsenek datálva és aláírás sincs. Veres Pálné azért nem fejezte be és nem küldte el őket valószínűleg, mert 1864 őszén már tudott Madách Imre egyre súlyosodó betegségéről. Nem szerepelnek a Madách levelezését közlő kötetekben, pedig ott volna a helyük. A levelekből világos, hogy Madách székfoglalóját bírálják (az onnan vett idézetek is).

⁴⁸ Ezek a cédulákra írt feljegyzések jellemzőek Madách tételődéseire, de nem tekinthetők kiérelt írásoknak. Mindenesetre arra is vallanak, hogy Madách már tudhatott valamit a darwinizmusról, s arról, hogy Madách az egyházi és állami tekintélyekkel szemben a tudományos vizsgálódás jogait hangoztatta. Ezeket a feljegyzéseket azonban nem tekinthetjük olyan bizonyító erejűeknek, mint a kiadott vagy kiadásra szánt művekben vagy a levelekben foglaltakat. A cédulák: MÖM II. 750–760.

⁴⁹ MÖM II. 709.

művészi alkotás jogait hangoztatja, s oly kort vár, „mely szabad szót ad a rejlt gondolatnak”. Madách Keplerrel azonosul leginkább a felvett álomalakok közül, nemcsak azért, mert Kepler történetébe szötte bele saját házassági tragédiáját, hanem azért is, mert a szellemi szabadság, a tudományos kutatás szabadságának a híve. A tudománytól Ádám a falanszterben világmagyarázatot, filozófiai összefoglalást is vár: „Átpillantását vágyjuk az egésznek.” Ugyanakkor gúnyolja a Tudóst, aki szakmai szűkösségébe zárkózik, nincs érzéke a szellem (így a művészet) értékei iránt, egy dogmatikus áltudományosság megszállottja. Furcsa ellentmondás viszont Madách részéről az, hogy egyrészt annyira hitt a később áltudománynak bizonyult koponyatanban, a frenológiában, hogy Nagy Ivánhoz 1861. dec. 23-i levele szerint — akadémiai értekezést akart róla írni —⁵⁰ másrészt éppen ennek az elméletnek az elembertelenítő hatását élezi ki a falanszter-jelenetben.

Mindenesetre a tudományt az űr-jelenetben is — nemcsak az Erdélyihez írt levélben — az emberiséget előrevivő eszmék közé sorolja.⁵¹ Az ellentmondások magyarázata talán az, hogy Madách egyfelől megállapította az emberi tudás korlátozott voltát, másfelől e korlátokat igen széleseknek, nagyon nagy távlatokat megengedőeknek tartotta, mindenekfelett pedig a tudományos kutatás szabadságát hirdette, sőt azt az ember feladatának tartotta.

A „szabad verseny” eszméjének megvalósulása a londoni vásár jelenete. A korabeli kritikusok közül Szász Károly foglalkozik alaposabban az ebben ábrázolt társadalom képével: „Az emberek mulatnak, kereskednek, csálnak, játszanak és kijátszatnak; az egyért milliók mint Egyiptomban itt is, igaz, — a *gazdag* gyárosnak — a *szegény* munkások itt is rabszolgái (kiemelések Szásztól); a külszín minden, s a lényeg vajmi üres buborék...” — írja a mű elemzésekor. Majd a jellemekről szólva, a londoni Éva alakját hibáztatja: „épp e jelenkori Évában lett volna módja a költőnek azt az alakot tüntetni fel, mely így képcsarnokából hiányzik: egy szegény, erényes munkás nőt, a kor és a viszonyok áldozatát — a gyáripar s nagyvárosok e szerencsétlen áldozatát, ki jobban érzékítette volna korunk egyik legégőbb sebhelyét, mint az a néhány munkás s a Lovel-féle epizód.” Szász itt voltaképpen ellentmond előbbi megállapításának, hiszen éppen a munkások szavai (valamint a két gyároséi), továbbá a szinte balladásan megkapó Lovel-történet mutatja leginkább ennek a társadalomnak a legnagyobb ellentmondásait, de az álszenteskedő Éva megvásárolhatósága is. Szász viszont valószínűleg Madách elképzelésének megfelelően látja a sír-jelenet értelmét: „e nyomorúlt, eszmétlen társadalom...tudtán kívül ássa ön sírját s mint ugrik, kétségbeesve vagy remélve, Mindnyája belé.” Hogy a sír-jelenetben Éva „örök-nővé” emelkedését nem értette meg, erre már utaltunk. Egészében véve azonban Szász Károly jól látja e szín jelentőségét a mű szerkezetében.

A londoni vásár e valóban kiábrándító képe után felvetődik a kérdés: miért helyezte el mégis Madách a „szabad versenyt” a „nagy és szent eszmék” sorába. A második Kepler-jelenet végéből az következne, hogy a szabad versenyen elsősorban a szellemi

⁵⁰ MÖM II. 982. „Vajjon használhatnál-e egy értekezést a phrenológiáról? notendum én e tudomány igazságáról meg vagyok győződve, s így ez értelemben lenne az értekezés is.”

⁵¹ Ádám mondja az űr-jelenetben: „Mindegy kereszt vagy tudomány, szabadság vagy nagyravágy formájában hatott-e, Előre vitte az emberemet.”

szabadságot, az eszmék szabad versengését értette. De a *Tragédián* kívüli egyéb írásaiban a gazdasági szabadság eszméje is felmerül. A reformkorból való *Szabad kereskedelem* című töredéke a rendi világ gazdasági korlátozásai ellen irányul. Madách ez időben a védegyelet híve, mint ilyen a gazdasági szempontokat a nemzeti céloknak rendeli alá.⁵² Később is így gondolkodik. 1860. november 5-én a Nógrád megyei gazdasági egyesület közgyűlésén elmondott beszédében a bécsi kormány sérelmes gazdaságpolitikájával szemben a magyar földbirtokosoknak az elszegényedését panaszolja, ami nagyon káros „nemzetiségünk fennmaradása” szempontjából. De azt is hozzáteszi, hogy: „azon szárnyaknak, melyek magasra visznek, önerőnkől organice kifejlett szárnyaknak kell lenni, s azért a mi vágyunk sem más, csak mi azon kereskedőké volt, kiket XIV. Lajos megkérdezett, mit tegyen a kereskedelem felvirágozása érdekében s mire ők azt válaszolták: Sire! laissez nous faire.” (Felség! engedjen mindket cselekedni.)⁵³ Utána a „polgárerényre” hivatkozik, kívánja a városok fejlődését, a „kereskedés sürgölését” és a kulturális felemelkedést. Ebbe a nemzeti érdekeknek alávetett gazdasági liberalizmusba kétségtelen korlátozó szociális tendenciák is belevegyülnek, ha verseire (*Karácsonykor*, *A rab utolsó útja*), novelláira (*Krónika egy pénzdarab sorsáról*), leveleire,⁵⁴ a Mózes dráma első felvonásában az Abirám és Káleb jelenetre,⁵⁵ főképpen pedig magára a *Tragédiára* gondolunk. A „szabad verseny” eszméje tehát Madáchnál a teljes szellemi szabadságot jelenti, a gazdaságot pedig a nemzeti és szociális érdekektől korlátozottan.

Az eddig tárgyalt eszméket illusztráló korokat évszázadok vagy annál is rövidebb időszakok választják el egymástól. A londoni és a „szocialisztikus eszmék” képét elképzelt falanszteri szín közé azonban több tízezer vagy százezer évet iktatott be. Igaz, az utópista szocialisták is késői fejlődési korra gondolták eszméik megvalósítását, Erdélyi is igen „messze korra” gondolt, mikor a „szociális tudomány” fog érvényesülni az emberi történelemben. Azonban ezt azért mégsem a Naprendszer eljövendő katasztrófáját megelőző „négyezer évre”, mint azt a falanszter tudósa jósolja. A Madách által ismert természettudósok, Humboldt, Nendvich Károly⁵⁶ ezt a világpusztulást millió, sőt milliárd év múlva gondolták bekövetkezni. Azonban, minthogy a drámai mű csak befejezett alkotás lehet — erre már a megírás előtt Jeszenszky Danó is felhívta Madách figyelmét⁵⁷ —, a

⁵² *Szabad kereskedelem*: MÖM II. 675–676. *Védegyelet alakítása*: MÖM II. 659–662. *Iparvéd-egyesület*: MÖM II. 628–631.

⁵³ *Gazdasági egyesület alakítása*: MÖM II. 677–680.

⁵⁴ Szociális érzékére jellemző anyjához 1838 végén írt levele: „Ha nekem egy köpönyeg és nagy kaputom van, s látok mást fázni, ha meg szólítana, nem állok érte, nem adnám-e oda neki. Minap az Úri utcában, egy síró gyermeket, ki sírt, mivel egy forint helypénzt kellene volna szüleinek fizetni, e forinthez még egy tízes hiányzott, s így ki fogják vetni szegényeket, hidd, néhány napig minden kedvem oda volt éjjel is ez járt fejemben; mert nem adhattam neki.” MÖM II. 908.

⁵⁵ A *Bibliában* (II. Mózes 2. 13–14.) csak két héber férfi verekedése szerepel, nincs szó gazdasági indokról. Madáchnál Mózes így szól Abirámhoz: „Te gazdag vagy, s jól szolgált a szerencse, Míg a szegény elvész, ha nem segített.” Majd tovább: „Van-e más törvény, mint hogy izrael Testvér legyen.”

⁵⁶ L. a 45. sz. jegyzetet.

⁵⁷ L. a 2. sz. jegyzetet.

költőnek valahogy be kellett fejeznie az emberiség megálmódott történetét, és ő erre a korabeli természettudomány által felkínált eszkatológiát választotta megoldásul.⁵⁸ Még-hozzá tragikus módon — Arany és Erdélyi szerint azért, mert Lucifer rendezte az álmjeleneteket —, de valószínűleg saját intenciója szerint is. Így azután elképzelhetetlenül hosszú idő választja el a „szabad verseny” korát attól a fantazmagóriától, melyet részben az utópista szocialisták tanai alapján képzelt el. Az is lehet, hogy a londoni szín után egy, a társadalmat teljesen szétziláló katasztrófát tétélezett fel, erre utalna a sír-jelenet.

Végül felmerül a kérdés, vajon a szocializmus vagy „a szocialisztikus eszmék” (mindkét kifejezés szerepel az Erdélyihez írt levélben) szintén a „legnagyobb és legszentebb eszmék” közé tartoznak-e Madách ábrázolásában. Ismeretes, hogy mind Madách, mind kritikusai az utópista szocialisták — elsősorban Fourier és tanítványai — alapján ismerték ezeket az eszméket. Annyit mindenesetre tudtak róluk, hogy a magántulajdon helyébe a köztulajdont akarják állítani vagy legalábbis a magántulajdont korlátozni. Madách esetében ez világos: a londoni szín végén Ádám azt mondja: „Én társaságot kívánok helyette, Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt, Minőt a tudomány eszméi magának, És melynek rendén értelem viraszt. — Ez el fog jőni, érzem jól, tudom.”

Ennek a problémának a fontosságát az is indokolja, hogy Madáchot éppen az indította levele megírására, miszerint — mint idézni fogjuk — menteni akarta magát Erdélyinek attól a vádjától, hogy műve a szocializmust „gúny tárgyává akarná tenni”. Szász Károly a falanszteri színt mint annak a társadalomnak a képét tekinti „minőt a szocializmus rajongói képzelnek és elmélnék”. Utána elmondja a szín tartalmát minden különösebb megjegyzés nélkül. Nem úgy Erdélyi János. Ő kétszer is végighalad a *Tragédia* tartalmán, de csak a második áttekintésben ír a falanszteri színről mint a szocializmus képéről. Viszont nála ennek a jelenetnek a kritikája akkora helyet foglal el, mint az összes többi álmjeleneté. Ezen a ponton *Az ember tragédiájának* a bírálata különösen éles hangú: Erdélyi szerint e színben: „lehetetlen mást látni bennük mint azon eszmék paródiáját, melyeket a civilizáció romlottsága, a társadalmi élet fenéje, a köznyomor kiáltó szava sürgetett elő az emberi elméből ama legjobb szándékkal, hogy mentessék meg nemünk a hamis tudomány, hatalom és pénz visszaéléseitől, zaklatásaitól”. Utána Erdélyi nemcsak az utópista szocialista írókat — így a Fourier-tanítvány Victor Considerant-t —, hanem a szociális eszméktől vezetett, nem feltétlenül szocialista írói alkotásokat — Beecher-Stowe *Tamás bátya kunyhóját*, Edgar Quinet *Örök zsidóját (Ahasverust)* és Victor Hugo *Nyomorultak* című regényét — is említi. Majd általában a „szociális tudományra” hivatkozik, melynek az „egyénség megmentése egyik fő ágazata”. (Nem úgy, mint Madách falanszterében.) A kritika befejezése egyenesen vád a progresszív, liberális Madáchcsal szemben: „Tűrhető-e, hogy a költő a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontánokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövőendő kor fejleményei ellenében?”

Madách ezt valóban vádnak érezte, és miután részletesen magyarázza levelében, hogy ő kész elfogadni minden bírálatot, azt írja: „e soroknak célja nem valami antikritika, vagy

⁵⁸Nem úgy mint Milton *Az elveszett Paradicsomának* utolsó könyvében, amikor Mihály arkangyal Ádámot a bibliai *Apokalipszis* szerint Krisztus második eljövételével és az új ég és új föld megvalósulásával vigasztalja.

magamnak szépíteni akarás, csak egy oly vádtól való szabadkozás, mely már nem az frót, hanem az embert terheli... A vád a szocializmust nézi, mintha én azt gúny tárgyává akarnám tenni..." Utána elsorolja azokat a nagy eszméket, melyekről már szóltunk, s melyek szerinte „az emberiség fejlődésének főmomentumai”. „Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is, s azért állítám elő egy képben.” Végül az egész mű alapeszméjének kifejtése után azt teszi hozzá: „Ezzel csak az intenciót akartam menteni előtted, az embert akartam rehabilitálni magamban, korántsem a művészt.” Ez a mondat természetesen az egész *Tragédiára* is vonatkozik.

A falanszteri jelenet elején azt mondja Lucifer, hogy az új társadalomnak lényege az, hogy „köz cél felé tart már most minden ember”. Ez éppen nincs Ádámnak ellenére,⁵⁹ valamint valószínűleg az sem, hogy megvalósult az örök béke, s az sem, hogy senki sem „szened anyagi hiányt”. De mindjárt hiányolja a haza fogalmát, azt, hogy hiányzik a nemzeti sokszínűség, rideg egyformaság van mindenütt, pedig szerinte „a haza fogalma” „Megállott volna az tán Ez új rend közt is”. Utána joggal kifogásol sok mindent a falanszterben (amit az utópisták tanítása ellenére vagy azok tanítását eltúlozva vitt bele Madách), így a természet túlzott mértékű csak hasznos, utilitarista módon való használatát, felháborodik a művészetnek és az irodalomnak az elnyomásán egy dogmatikus áltudomány szellemében, valamint elítéli a végtelenségig vitt munkamegosztást, a munka elembertelenítését egy áltudományos társadalmi szükséglet érdekében, végül a családi kapcsolatok erőszakos felbontását, a pályaválasztás és a szerelem kegyetlen alárendelését a frenológiának, a koponyatannak. Ez utóbbi mozzanat sajátos ellentmondás Madách részéről — mint már utaltunk is rá —,⁶⁰ a frenológia eléggé elterjedt elmélet volt abban az időben, és Madách nagyon hitt is benne, utóbb bizonyult áltudománynak. És íme éppen a frenológiának a gyakorlatba való átültetése a falanszteri társadalom legembertelenebb vonása Madách ábrázolásában: ezen az alapon választják el Ádámtól Évát, s akarják őket elmeegógyintézetbe vinni!

Erdélyi Victor Considerant *Destinée sociale* című művét idézve meg is állapítja, hogy Madách olyasmiket vitt be a falanszter-jelenetbe, amiket az utópista szocialisták sohasem tanítottak: „Egyébként dolognak dolgot, neveknek neveket, felfogásnak felfogást lehet ellenébe tenni éppen a szociális könyvekből.”

A *Tragédia* menete szempontjából viszont most már az a kérdés, lát-e Madách lehetőséget a falanszteri társadalom negatívumaiból való szabadulásra. Az első válasz nem biztató. Innen Ádám az ürbe menekül.

De Ádámnak onnan vissza kell térnie a földre, és ekkor felmerül a kérdés: van-e mód a megújulásra, a visszasságok megszüntetésére. Lucifer azt mondja Ádámnak, nem érdemes visszatérnie, mert „van-é küzdés, nagyság, erő A mesterkelt világban, melyet az Ész rendezett teoriáiból, S melyet magad szemlélhetél imént?” Ádám válasza erre: „Csak mentse meg a földet — elmúlik Az is, mint minden, ami hívását Betölté s akkor újra felmerül Az eszme, mely éltet lehel reája.” Ez a „reája” nyilván a falanszterre vonatkozik,

⁵⁹ „Beteljesült hát lelkem ideálja...”

⁶⁰ L. az 50. sz. jegyzetet.

mely az Erdélyihez írt levél szerint a „szocialisztikus eszmék előállítására egy képben”, és amelyet azért kíván Ádám a londoni színpad végén, mert „közös erővel összeműködik”. De mi lehet hát akkor az „eszme, mely éltelel” erre a társadalomra? A választ a szövegben kell keresnünk. A falanszteri Tudós azt mondta Ádámnak: „Nincs-é behozva a testvériség? Hol szenved ember anyagi hiányt?” Majd utóbb a „megélhetés” eszméjét említi, természetesen a mindenki számára való megélhetést. E két eszme szerint Ádám lehetségesnek tartja a megújulást a falanszter negatívumai nélkül. Ezt azonban a következő sorban már „új tannak” nevezi, s „ég látni” már, hogyan valósul meg.

Tehát Madách szerint elképzelhető lenne a további megújulás és küzdés is, ha nem következne be a világhatalomtrófea, vagy pontosabban szólva, ha nem helyezte volna el Madách a falanszteri színt a végpusztulás előestéjére. A megújulás tehát *történelmileg* lehetséges is lenne, ha Madách nem évmilliókat számolna, hanem évszázadokat vagy évezredek, mint a történelmi és társadalomtudományi futrológusok. Persze, ha lehetne új korszak a falanszteri után, akkor nem szólt volna a Tudós a „négyezer év”-ről.

Az új-jelenetben Ádám már kimondja: „az ember célja e küzdés maga”. Mire Lucifer kétségbe vonja a „harc eszméjének” a nagyságát. Ádám felelete ez: „Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság vagy nagyravágy formájában hatott-e, Előre vitte az emberemet.” Eszméje „akkor mégis lelkesített, Emeit, és így nagy és szent eszme volt.” Ez lényegében megegyezik avval, amit az Erdélyihez írt levélben a „nagy és szent” eszméről mond. De ezek az eszmék az új-jelenetben egymást dialektikusan felváltó eszmék voltak (az álomjelenetekben is), az Erdélyihez írt levélben már együttesen és egyszerre időszereket, az egyetemes humánium különféle megnyilatkozásai, s ilyen értelemben igaz a haladás: „az eszme folyton fejlődik, s győz s nemesedik”, míglen a tizenötödik színben a „testvériség” eszméjébe fonódik egybe.

Nendtvich Károly idézett értekezésében a naprendszer elkövetkező kihülésével kapcsolatosan a következőket írja: „Az emberi nem, valamint tökéletes öntudatlan állapotából csak fokként emelkedett fel öntudatára és férfias erejének és méltóságának teljes és méltó önértetére...szintűgy leszálland ismét ezen magas fokú tetőpontjáról az emberi nem fokként fél öntudatára, végre teljes öntudatlanságra, míg elvégre egészen kimúlik a földről.”⁶¹ Madách a korabeli tudós által jóslott teljes pusztulás utolsó előtti fázisát rajzolja meg az eszkimó-jelenetben: „a teljes öntudatlanságát”. Az eszkimó-színben az ember elkorcsosodása a legborzalmasabb. Az eszkimó agyonveri szomszédjait, hogy „kevesb ember legyen s több foka”. Primitív vallási nézetei vannak, feleségét kiszolgáltatja. Mint idéztük, Csengery levelében főleg „az eszkimó kunyhót” találja a leghangolóbbnak.⁶² Valóban a letragikusabb az, hogy itt az ember elállatiasodik. A történelmi és társadalmi erővel a benne (vagy a tömegben) rejlő „gyöngye” ellenére is képes küzdeni az ember, a kozmikus erők lesüllyesztő hatása miatt már a bukás nem is heroikus többé — mint a legtöbb tragédiában —, hanem kisszerű, lealázó, kiábrándító. E nyomorult vég érthetővé

⁶¹L. a 45. sz. jegyzetet. NENDTVICH, i. m. 535. Nendtvich Károly értekezésére egyébként Madáchcsal kapcsolatosan először RIEDL Frigyes hívta fel a figyelmet: *Madách* Bp. 1933. Magyar Irodalmi Ritkaságok 26. sz.

⁶²L. a 19. sz. jegyzetet.

teszi Ádám keserű megnyilatkozását még az Úr tizenötödik színbeli buzdításai után is: „Csak az a vég! — csak azt tudnám feledni! —”

Szász Károly úgy ítéli meg a dolgot, hogy „a végjelenetben, ha ez az előbbiekkal egy úton halad, Ádámnak kellene a nyomorult eszkimónak lenni — hogy ébredéskor annyival mélyebb legyen süllyedtségének nyomasztó érzete, s eme képet is bevehetné élményei közé”. Csakhogy akkor megszűnne az egész művön a Szász által is megállapított „dualizmusa”: nem lenne többé Ádám, aki végig megőrzi tudatosságát. Erdélyi félreérti a jelenetet, szerinte ez „a föld északi sarkán” játszik, és borzalmasságát „Lucifer hazudja”. Madách levelében eloszlatja Erdélyi tévedését. Ha a szín — mint Arany mentegetően, Erdélyi elmarasztalólag írja, hogy az álomjelenetek negatívumai Lucifertől származnak — Lucifer műve, akkor ezzel azt akarja bebizonyítani Ádámnak, hogy az ember csak természeti lény, a végső nyomorban állattá válik. Ez azonban minden esetben nem szükségszerű, van ember, aki a végnyomorban is megosztja falatját embertársával. Maga Madách is ír egy szegénységében is szeretetben élő családról a „jégvilágban”, a sarkvidéken *Az angyal útja* című költeményében.⁶³

A tizenötödik szín tanulságáról Szász Károly meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik. Rövid tartalmi ismertetés után így fejezi be fejtegetéseit: „Az Úr biztatja küzdésre az embert, a szellemvilág, az angyalok kara segédelmet ígér — *a tragédiának vége van, hogy a tragédia megkezdődjék.*” (Szász kiemelése.) Erdélyi mélyebben elemez: „Éva eltéríti Ádámot kétségbeesett gondolatától az anyaság előérzetében. E nagy eseményre megdöbben Lucifer, s elrettentőleg fedezi fel Éva előtt, hogy fia bűnben fogamzott; mire Éva szentasszonyi bizalommal s próféciaival: »Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik Más a nyomorban aki eltörüli Testvériséget hozván a világra.« Ez nagy szó, megeszemlése a váltság munkájának, mely Lucifert minden munkájában meggátolja, minden számításaitól elüti, és az ember az Úrral mintegy kibékül vagy régi frigyre lép, s e viszonyt köztük a kegyelem és bizalom köti s állandósítja; ez az a végnyilatkozat, melyben az Úr részéről az ember rendeltetése ki van fejezve: ember, küzdj és bízva bízzál.” Eddig Erdélyi fejtegetése lényegében egyezik Aranyéval, aki szerint az embert „a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről”. A végmondat további értelmezése azonban egészen más, eltér Aranyétól, sőt Erdélyi előbbi megállapításától is: A „bízva bízás” nem tűnik elégségesnek Erdélyi szemében: „Bizalom ez kevesebb, mint a szeretet, tehát kevesebb mint a keresztény vallás nagy parancsa... A bizalom nem őszövétségi, mely áldozat, félelem engedelmisség vallása; nem is újszövétségi, mely a szeretet lélekben és igazságban való imádás nézete; hanem közepes a kettő között; a végeredménye a megnyugvás kultusza, de amelyben fő alkatrész a fatalizmus, a determinizmus. Így *Az ember tragédiája* oly misztériumon alapszik, melyben az emberi tudás, ha nem fölösleges, de nem is szükséges, az erény lehető, a küzdés mindennapi, az esendőség rendszerinti; mert e mély értelem van elrejtve a kiemelt végsorban.”

⁶³MÖM II. 175. Egyébként Nendtvich is csak a legvégső időre teszi a „teljes öntudatlanságot”. „Nincsen kétségnek alá vetve, miszerint a felsőbb rendű állatok közt az ember némely házi állatával az utolsó volna, aki elhagyná a földet, munkás és csodálatos életének sok ezeréves baj- és bűteljes lakását, mivel találékony esze egyedül csak őt juttatná mind azon számtalan eszközök birtokába, melyek segítségével magát a mindinkább tovább harapozó hideg életpusztító hatása ellen mentse.” Élete most is „a polárvözeken túl messzire kiterjed”. I. m. 535.

Meglepő Erdélyi kritikájában a „szeretet” hiányolása, hiszen előzőleg maga említi Éva „szentasszonyi” jóslatát a jézusi testvériségről. Erdélyi a „bízva bízás” ilyen leszűkített értelmezésében nem veszi figyelembe az Úr előzetes biztató szavait, melyek arról szólnak, hogy Ádám lelkében „egy szózat zeng fel”, s ezt „égi szó”-nak mondja tovább az Úr, majd az Éva lelkén átsugárzó érzelmi megvilágosodást jelöli meg vezetőjéül, sőt még azt is mondja, hogy Lucifer kritikája is hasznos lesz számára, mert az majd az ember lelkében újat teremtő kritikává válik, s „Szép és nemesnek új csirája lesz.” Ez a három tényező jelen is van a *Tragédia* egyes színeiben, ezek képezik a „bizalom” tartalmát a *Tragédiában*, s ezek indítják Ádámot újrakezdéseiben, amely a mű dinamizmusát teszi, a sorozatos bukások ellenére is felemelő hatást kelt.

Az „égi szózat” többnyire racionális, a helyzet felméréséből adódik, de lehet irracionális is. Így leginkább az egyiptomi jelenetben. Ilyennek ítéli meg Madách a Fáraónak a rabszolganő iránt fellobbanó szerelmét, mely Lucifer szerint, „a szálaknak egyike, Melyekkel gúnyul vett körül urad”, s amelyet ő sem téphet szét. Erről állapítja meg Lucifer a kézirat szerint, hogy: „Nincs más hátra, mint hogy a tudás Azt eltagadja s az erő kacagja.” Arany ezt a passzust homályosnak találta: nem érti mi összefüggés van az itt szereplő „bölc király” tudása és ereje közt.⁶⁴ Madách válaszából világos, hogy itt félreértés történt, itt általában szól Lucifer a tudásról és az erőről, melyen a „phisikai hatalmat” érti. „Szó van emlékszem e helyt szympathiákról s más oly tényezőkről, melyek magukban semmiknek látszanak, kézzel meg nem foghatók, s mégis mélyen hatnak az emberek sorsába. — E tényezőket sem a tudomány nem bírja megmagyarázni, sem a phisikai erő hatalma alá hajtani. Erre vonatkozik Lucifer gúnyos megjegyzése, hogy ha így van, nincs más hátra, mint hogy a tudomány kereken tagadja meg létezésüket is ily rejtett erőknék; a phisikai hatalom pedig kacagja, gúnyolja, kicsinyelje azokat, hogy compromittáló tehetetlenségét e semmik irányában elpalástolja.”⁶⁵ Ennek az Arany értelmezésével semmiképpen sem egyező véleménye ellenére, Madách hozzájárult ahhoz, hogy e passzust Arany javítsa ki a büchneri elvre emlékeztető alakra: „S kacagja durván az erő s anyag.” Ilyen racionálisnak nem mondható tényező még a *Tragédiában* fel-felhangzó Éden-nosztalgia: Éva szavaiban a római és a bizánci színen, Ádáméban a falanszteri szín végén.⁶⁶ Talán ily jellegű belső szózatra is utal Madách az első Kepler-jelenet végén: „e kebelben A lélek él — e kínos szent örökség, Mit az egekből nyert a dőre ember — Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni S csatára kél a renyhe élvezettel. —”

A második színben az Úr azt mondja Ádámnak: „elhagytál engemet, Elhagylak én is, lásd mit érsz magadban.” Ez így is van a *Tragédiában*, ha Ádámot mint az egész emberiséget magában foglaló személyt tekintjük, de ha Ádámot mint egyént, a „nagy és szent eszméket” eltorzító tömeggel szemben álló hőst nézzük, és a mindig újat, jobbat

⁶⁴MÖM II. 1008–1009.

⁶⁵MÖM II. 866.

⁶⁶A római színben mondja Éva: „A rezge hangon messze múltba szállnék, Hol napsugaras pálmák alatt Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg, Nagy és nemes volt lelkem hívátása.” A bizánci színben: „Ádám: Úgy rémlik, egykor már ismertelek, Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.” Éva: „Él bennem is mindez, mint tünde álom, Mely tán az égből kísért e világra.” A falanszterben Ádám: „Az édenkertnek egy késő sugára.”

keresőt, már más a helyzet. Az ő esetében az Erdélyihez írt levél szerinti „gyöngét” rendszerint „az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja”, az Úrtól a végső jelenetben kijelölt három tényező hatására.

Ez arra is utal, hogy a Bérczy Károlytól⁶⁷ a *Tragédia* „embriója”-ként felemlített megjegyzés a „gyarló féreg” Ádámról és a „még gyarlóbb” Éváról módosult a mű előkészítése és megírása során.⁶⁸ Ádám ugyanis minden „gyarlósága” ellenére a nagy eszmékért önzetlenül hevülő és küzdő hősként jelenik meg a műben, és Éva különféle szerepeiben sem mindig „még gyarlóbb”.

Madách Erdélyihez írt levelében Az *ember tragédiája* végmondatát is magyarázza: „bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett kísérlete erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem vette is észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzdj és bízzál”-ja vonatkozik.” Ezzel Madách tanszcendens értelmezést ad a végmondatnak, mint előzőleg Éva jóslatának a testvériséget hozó Jézusról. Az Angyalok kara szerint: „Tégy bátran hát...” de „Ne vakítson el a képzet, hogy amit téssz, azt az Isten Dicsőségére te végzed...” (te aláhúzva a kéziratban is). Tehát az Isten világtervébe az ember cselekvése is be van iktatva. Így hát Madách szerint az embernek szüksége van „az isteni gondviselésre”, de ez nem valami vak alárendeltséget jelent, mint azt Greguss Ágost kritikája állítja. Az Úr meghagyja az ember autonómiáját, és annak a „nagyság és erény” irányában való kibontakozását „gondviselésével” segíti. Ez a „nagyság és erény” éppen nem a „babona, előítélet, tudatlanság” Lucifer által említett nyárspolgári magatartása, hanem a nagy eszmék önzetlen szolgálata, még ha a „tömeg” eltorzítja is azokat. Ez a szolgálat Ádám mint egyén számára az etikus magatartás, de ennek jutalma önmagában van, egyéb jutalmat sem az Úr, sem az Angyalok kara nem ígér. (Igaz, nem is zár ki.) Az Angyalok kara szerint „aki nagyot tesz” ne kívánja a „tömeg” háliját, ne „azt tekintse célul, Önbecsét csak...” Nem az eredmény fontos, hanem a küzdelem etikuma. És a „küzdelem” nem tartalmatlan, céltalan, hanem a „nagy és szent eszmékre” irányul, melyek a „szabadság” és a „testvériség” eszméjében fonódnak egybe. A „szabadság” előtérbe állítása Madáchnak a már idézett *A nemzetiségek ügyében* írott cikkének történetfilozófiai bevezetésében található meg, a „testvériséget” pedig, mint a *Tragédiában* utoljára említett, Éva mondja ki az eljövendő Jézusról szóló proféciájában.

Ehhez az Angyalok kara „Isten kegyelmét” ígéri, melyet Éva „ért” az érzelmeivel, Ádám csak „gyanít” értelmével, de „fogja követni”, bár nem tudja feledni álma végét, az eszkimó-jelenetet. Madách azonban nem evvel fejezi be művét, hanem az Úrral biztatja újra a lelkében megszólaló belső szózat iránti és a nő értő érzelmiségében megnyilvánuló „bizalomra” és a kockázatokkal is járó „küzdelemre” a „nagy eszmék” — elsősorban a szabadság és a testvériség — szolgálatában.

⁶⁷ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁶⁸ Jellemző, hogy a szóban forgó 1857. február 7-re datált levelet, mikor ezt P. barátomnak címmel besorolta a kiadásra szánt bőrkötéses kéziratkötegebe (OSZK. 1397 Fol. Hung.), akkor kihúzta a legesszimistább sorokat, melyek szerint a „szentügy” győzelme esetén, „aki győze, Mint a legyőzött épp olyá lesz”. (MOM II. 270. és 686.) A kéziratok ellenőrzése igazolja ezt a változtatást. (Az eredeti levél: OSZK Levelestár.)

Netalán csak a drámai szerkezet gondja — esetleg a *Faust* példája — indította volna Madáchot arra, hogy ha a mennyben kezdette meg drámai költeményét, akkor valami égies jelenettel kellett volna azt befejeznie is a költői kerekdedség érdekében. Ez a szempont nem merült fel a bírálatokban, legfeljebb Szász Károlynak abban a megállapításában, hogy *Az ember tragédiájának* a szerkezete abban felette áll a *Faustnak*, hogy a mű elején az Urat szerepeltetvén, az Urat a végjelenetben is fellépteti, míg a *Faustban* az Úr csak az égi prológban jelenik meg, a mű befejezésében nem, de — tegyük hozzá — voltaképpen ott is jelen van az égi szeretetben, de ez utóbbit Szász nem látja meg. Ha csak a szerkezeti szempont vezette volna Madáchot a tizenötödik szín megírására, akkor nem tartotta volna olyan fontosnak az Erdélyihez írt levelében a végmondat megmagyarázását.

Erdélyi János nem reagált Madách hozzá intézett levelére sem Madáchnak, sem író társainak. Csengery 1862. szeptember 26-án Erdélyihez intézett levelében egyetértését fejezte ki ennek kritikájával, és sajnálatát, hogy Erdélyi kritikája nem a Budapesti Szemlében látott napvilágot.⁶⁹ Ezzel befejeződött a *Tragédia* körüli vita a költő életében, hogy azután újra és újra fellángoljon.

Utójára még két kérdést kell felvetnünk, amely szerepelt *Az ember tragédiája* körüli kritikai vitákban: az egyik a mű műfaji hovatartozása, másik a *Tragédia* világirodalmi értéke. Az első kérdésre eléggé egyöntetű a válasz: a kritikusok lényegében elfogadták azt, aminek Madách nevezte alkotását: drámai költeménynek. Erről a műfajról elég részletesen olvashatunk mind Szász, mind Erdélyi fejtegetéseiben. Szász kiemeli, hogy a drámai költemény általában szabadabb szerkezetű, mint a voltaképpeni dráma, például idézi a *Faustot*, Byron *Manfredjét* és *Kainját*, Shelley *Beatrice Cenci*-jét. Erdélyi a bibliai keret miatt *Az ember tragédiáját* inkább a misztériumok kategóriájába sorolja. — Annál élesebb vitát kavart a mű világirodalmi értékének kérdése és annak a *Faust*hoz való viszonya. Arany János is eleinte *Faust*-utánzatnak tekintette, de 1862. január 13-án már azt írja Szásznak: „Salamonnak úgy sejttem a *Faust*-reminiszcenciák okoznak skrupulust. Én úgy látom, hogy itt a felfogás egészen eredeti, — Gyulai azon csodálkozik, hogy ennyire el tudta kerülni a *Faust*-reminiszcenciákat, holott az impulzust onnan vette Madách.”⁷⁰ Ami az „impulzust” illeti, az nem a *Faust*tól származhatott, ha a mű genezisére gondolunk: az első cél, az emberiség történetének drámai műben való összegezése volt. De erről a kor nem tudhatott, ez csak Bérczy Károlynak 1866-ban elmondott emlékbeszédéből derül ki, mikor a mű „embrióját” említi.⁷¹ Szász Károly kritikájának utolsó fejezetében részletesen elemzi a *Tragédiának* a *Faust*hoz való viszonyát. Hasonlóságot lát az alapeszmében: „Az elégtelen s magasabbra küzdő, a legfőbb tökélyt áhító ember — a küzdelemben éppen a tökélytől elszakadó, s függetlenség-keresésében rosszabb szolgaságba eső ember; — aztán az élet változatos, tarka kozmorámája, a kiengesztelődés, mely hogy igaz legyen csak fél és sejtelmes lehet.” Ez az összefoglalás Szásznak a *Faust*ról alkotott felfogására is jellemző, nem értékeli a küzdelem, a törekvés (streben) megváltó voltát sem a *Faustban*, sem a *Tragédiában*. A *Faust*ról szólva meg sem említi a gátéptés jelképezte alkotó

⁶⁹ Erdélyi János Levelezése II. k.

⁷⁰ L. a 12. sz. jegyzetet.

⁷¹ L. az 1. sz. jegyzetet.

munkában való megigazulást, általában lebecsüli a *Faust* második részét. A végkifejletben csak Margit üdvözülését említi, Faustnak a „törekvésben” (immer streben sich bemüht) való megigazulását nem veszi észre, sem az „örök-női”-ben megvalósuló és Faust lelkét megmentő égi szeretetet. Szász ezután összeveti Faust és Ádám, majd Gretchen és Éva jellemzését, Goethe eljárását — joggal — kidolgozottabbnak, többoldalúbbnak, létszerűbbnek látja, a különbözőségeket objektíve elemzi. Abban is igaza van Szásznak, hogy a költői előadás tekintetében a *Tragédia* alatta marad a *Fausznak*. Utána a párhuzamos részleteket sorolja fel: a három főangyal szerepeltetését a két mű elején, a Tanítvány-jelenetet, a londoni szín tarkaságát és a *Faustban* a városból kitóduló ünneplő nép jelenetét, Évának a londoni színpadon a templomból való kijövetelét és Gretchenét, a „homunculus” lombikban való előállítását és a falanszteri Tudós kísérletezését. De nem látja meg Szász, hogy ezeknek a jeleneteknek más a funkciójuk Goethénél, mint Madáchnál, ez utóbbinál ugyanis a történeti fejlődésbe vannak beleiktatva, korjellemzők. A *Tragédia* első színe legalább annyira miltoni, mint goethei (*Az elveszett paradicsom* jelentőségét Szász különben is lebecsüli): az egyik angyal, Lucifer lázadása és ördögivé válása a cselekmény megindításában olyanféle szerepet játszik, mint Sátán lázadása Miltonnál. A falanszteri Tudós csak „organizmust” akar előállítani a tudomány igazolására, nem „homunculust”, olyat, aki képes visszavinni Faustot az ógörög világba, mire Mephistophelesnek nincs hatalma. Jelentős Szász kritikájában a *Tragédia* és Victor Hugo *Századok legendája* első, 1859. évi változatának az összevetése, noha Szász — helyesen — elismeri, hogy e mű nem lehetett, már az időpont miatt sem, hatással *Az ember tragédiájára*. Szásznak talán nem is annyira az utolsó fejezetbeli elemzése, mint inkább az az előbb is említett, és már kritikája elején kinyilvánított véleménye — hogy ti. Madách műve, ha nem is éri el *Faustot*, de „eszmei tartalmában, koncepciójában azt felülmúlja” — vezette Zilahy Károlyt,⁷² majd Erdélyi Jánost szenvedélyes ellenkritikára. Ez utóbbi szerint: „hihetőleg elő sem állott volna... *Az ember tragédiája*... Goethe *Faustja* nélkül”, hogy Szász mégis párhuzamot von a kettő között, ez „nemzeti hiúságnak sok, kritikai igazságszolgáltatásnak kevés”.

Manapság, amikor *Az ember tragédiáját* már számos nyelven ismeri a világ, a külföldi és a hazai kritika Madách művét a nagy „emberiség-költemények” sorában helyezi el. Ezek közt az első helyet kétségtelenül Dante *Isteni színjátéka*, Milton *Az elveszett Paradicsoma* és Goethe *Fauszja* foglalja el, de utánuk mindjárt Byron, Shelley, Mickiewicz, Slowacki, Krasinski, Lamartine, Victor Hugo, Flaubert, Ibsen, Eminescu, Vrchlicky és Madách ilyen témájú műve következik.⁷³

⁷² L. a 20. sz. jegyzetet.

⁷³ A Madách halálát követő irodalomból csak az életrajzra vonatkozó vagy a filológiai vonatkozású adatokat idéztem. *Az ember tragédiáját* a korabeli kritikákat és Madách azokra való reagálását idézve esetleg a korabeli kritikákkal vitatkozva törekedtem értékelni. Tisztában vagyok vele, hogy ez a törekvésem problematikus. A tanulmányíró tudatában akkor is benne vannak az olvasott Madách-értékelések, ha nem akarja is őket figyelembe venni. A dolgozat megírására az adott indítást, hogy Kerényi Ferencsel együtt az MTA Textológiai Bizottságának megbízása alapján egy népszerű, de kritikai igényű Madách-válogatást készítettünk. Az „emberiség-költemények” (poème d’humanité-k) sorában szükségesnek tartottam az általam ismert (nagyreszt fordításokban) kelet-közép-európai műveket is említeni. Regényt csak Flaubert-től említettem, akinek két művét is ide sorolták (*Szent Antal megkísértése*, *Bouvard et Pécuchet*). Mások Dosztojevszkij, Melville, Mark Twain egyes műveit is ebbe a kategóriába sorolják.

LA TRAGÉDIE DE L'HOMME ET LA CRITIQUE DE L'ÉPOQUE

L'auteur de cette étude veut atteindre deux buts: d'une part analyser les critiques parues pendant la vie d'Imre Madách, d'autre part interpréter La Tragédie de l'Homme sur la base de ces critiques, et — quelquefois — exposer ses propres vues à ce propos. Il commence par esquisser la genèse probable de ce poème dramatique, par décrire les corrections effectuées dans le texte du drame par János Arany et les efforts de ce dernier pour la publication de l'oeuvre. Ensuite, l'auteur expose les échos que La Tragédie de l'Homme a suscités dans les milieux littéraires, et qui étaient assez équivoques. L'ouvrage — qui est une représentation des plusieurs phases de l'histoire de l'humanité, telle qu'elle est montrée en rêve par Lucifer au premier homme biblique, Adam, — fut accusé de pessimisme. János Arany a pris la défense des intentions de Madách, en affirmant que les scènes décevantes sont dues à Lucifer, qui veut plonger Adam dans le désespoir, le pousser au suicide, mais, à la fin, l'homme est sauvé par la voix de l'amour, celle d'Ève et par la main de Dieu. — Le critique officiel de la Tragédie était Károly Szász qui constate que les scènes historiques sont des tragédies successives. Selon lui, l'oeuvre traite les plus grands problèmes de l'humanité, Szász apprécie sa richesse en idées, mais exprime ses réserves relatives à la forme poétique. — János Erdélyi juge sévèrement l'ouvrage, en y blâmant surtout la scène du phalanstère en tant que représentation malveillante du socialisme, et constate que le dénouement du drame n'est pas suffisamment chrétien. L'étude présente traite en détail les réflexions de Madách à ces critiques, exprimées particulièrement dans sa lettre adressée à Erdélyi. C'est dans cette lettre que Madách explique ses intentions sur l'idée fondamentale de La Tragédie de l'Homme. Il y a voulu représenter les grandes idées de l'histoire de l'humanité, il ne voulait aucunement persifler le socialisme, tout comme il ne voulait pas bafouer les autres grandes idées: la liberté, le christianisme, la science et la libre concurrence. Toutefois, Madách reconnaît que toutes ces idées échouent dans les différentes scènes de la Tragédie, mais elles n'en perdent pas leurs validités, car c'est seulement à cause de la faiblesse intrinsèque de l'homme qu'elles se déforment, faiblesse que la providence divine doit „compléter”, et c'est à quoi se rapporte, selon Madách, l'admonition du Seigneur à la fin du drame: „Homme, lutte et aie confiance!” — L'auteur de cette étude considère que l'interprétation de Madách est authentique, que toutes les grandes idées restent, malgré tout, valables, et se réunissent dans la grande idée qu'Ève annonce dans la scène finale — en prophétisant la venue de Jésus — dans l'idée de la fraternité humaine. Cependant le problème du progrès et celui de la mort sont laissés ouverts. — Dans la dernière partie de son étude, l'auteur s'occupe de l'opinion de Károly Szász, relative aux parallélismes entre le Faust de Goethe et la Tragédie de Madách. L'auteur résume que — selon les critiques modernes — l'oeuvre de Madách est un poème d'humanité qui a sa place dans la série des grandes oeuvres de ce genre — celles de Byron, de Shelley, de Victor Hugo, de Krasiński, d'Ibsen et d'autres qui suivent la Divine Comédie du Dante, Le Paradis Perdu de Milton et le Faust de Goethe.